

ГОЛОВНЕ СЛІДЧЕ УПРАВЛІННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

ЛУГАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ ІМЕНІ Е.О. ДІДОРЕНКА

**Сіренко М. В., Бондар В.С., Бурлака В. В.,
Ковтун О. В.,
Дударець Р. М., Невгад В. В.**

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ
ПРАВОПОРУШЕНЬ, УЧИНЕНИХ
НЕПОВНОЛІТНІМИ АБО ЗА ЇХ УЧАСТЮ**

Методичні рекомендації

Севєродонецьк
РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка
2019

УДК 343.982:343.137.5
О 75

Авторський колектив:

Сіренко М. В. – старший слідчий в ОВС Головного слідчого управління Національної поліції України;

Бондар В.С. – начальник відділу організації наукової роботи Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, кандидат юридичних наук, доцент;

Бурлака В. В. – начальник відділу Головного слідчого управління Національної поліції України;

Ковтун О. В. – заступник начальника управління – начальник відділу Головного слідчого управління Національної поліції України;

Дударець Р. М. – заступник начальника Головного слідчого управління Національної поліції України;

Невгад В. В. – заступник Голови – начальник Головного слідчого управління Національної поліції України.

Рецензенти:

Головкін С. В., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка;

Кривонос М.В., кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем попередження, припинення та розслідування злочинів територіальними органами Національної поліції України Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка.

Рекомендовано до друку вченою радою Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка(протокол № 6 від 30.11.2018)

Сіренко М. В.

О 75 Особливості розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми або за їх участю: методичні рекомендації / Сіренко М. В., Бондар В.С., Бурлака В. В., Ковтун О. В., Дударець Р. М., Невгад В. В. ; / Голов. слідч. управл. Націон. поліц. України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Северодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2018. – 100 с.

ISBN

У методичних рекомендаціях розглянуті питання розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми або за їх участю, а також сформульовано рекомендації з удосконалення діяльності слідчих щодо розслідування цього різновиду кримінальних правопорушень. Визначено їх криміналістичну характеристику, а також наведено рекомендації з організації розслідування та проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Для слідчих, прокурорів та інших працівників правоохоронних органів, а також науковців, аспірантів (ад'юнктів), студентів.

УДК 343.982:343.137.5
О 75

ISBN ©

Сіренко М. В., Бурлака В. В., Бондар В.С., Ковтун О. В.,
Дударець Р. М., Невгад В. В., 2019

© Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, 2019

З М І С Т

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Характеристика кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми або за їх участю	7
1.1. Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми або за їх участю: види, способи учинення, слідова картина.....	7
1.2. Особливості особистості неповнолітнього	12
1.3. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх.....	
РОЗДІЛ 2. Організація початкового етапу розслідування злочинів, учинених неповнолітніми або за їх участю	17
2.1. Поняття особи неповнолітнього та обставини, що підлягають встановленню у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх	
2.1. Особливості розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми або за їх участю	17
2.2. Виділення в окреме провадження щодо кримінального провадження, учиненого неповнолітнім	20
2.3. Планування, висування та перевірка слідчих версій	21
2.4. Організація взаємодії під час розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми	22
2.5. Виклик неповнолітнього підозрюваного та його допит.....	25
2.6. Участь законного представника неповнолітнього підозрюваного	27
2.7. Участь захисника в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх.....	29
2.8. Застосування до неповнолітнього підозрюваного запобіжного заходу.....	30
2.8.1. Затримання та тримання під вартою неповнолітньої особи..	32
2.8.2. Передання неповнолітнього підозрюваного під нагляд.....	33
2.9. Повідомлення неповнолітнього про підозру у вчиненні кримінального правопорушення.....	35
РОЗДІЛ 3. Проведення окремих слідчих (розшукових) та процесуальних дій у кримінальних провадженнях за фактами злочинів, учинених неповнолітніми	36
3.1. Огляд місця події.....	36
3.2. Освідування	
3.3. Слідчий експеримент.....	
3.2. Затримання та взяття під варту неповнолітнього	38
3.3. Обшук.....	39
3.4. Допит	41
3.5. Пред'явлення для впізнання.....	45

3.6. Особливості проведення досудового розслідування в кримінальних провадженнях щодо осіб у віці від 11 років і до досягнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність...	46
2.13. Судова практика розгляду кримінальних справ щодо неповнолітніх.....	48
3.7. Судові експертизи у кримінальних провадженнях за фактами кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми.....	51
ДОДАТКИ	59
Список використаних та рекомендованих джерел	97

ВСТУП

Кримінальні правопорушення неповнолітніх мають тривожну динаміку і характеризується досить високими показниками в загальній масі вчинених в Україні злочинів. Проблема підліткової злочинності завжди вважалась однією із найбільш соціально значущих. Збільшилась кількість учинених неповнолітніми умисних тяжких ушкоджень, згвалтувань, грабежів. Вони переважною більшістю носять корисливий і груповий характер. Збільшується питома вага тяжких злочинних посягань, що донедавна було не характерно для злочинності неповнолітніх. Насильницькі посягання підлітків все частіше носять імпульсивний характер, з елементами жорстокості та цинізму.

Особливе занепокоєння викликає зростання протиправної поведінки неповнолітніх. Розслідування кримінальних правопорушень, які вчиняються неповнолітніми, має свою специфіку, обумовлену віковими, соціальними, психічними та іншими особливостями, характерними для неповнолітніх. Саме це, поряд з криміналістичними, кримінально-правовими та процесуальними особливостями, має значення для досудового розслідування.

Відповідно до пункту 12 частини першої статті 3 КПК України неповнолітня особа – це малолітня особа, а також дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

Проте серед неповнолітніх в Кримінальному кодексі України виокремлюється ще ряд категорій осіб, зокрема: 1) малолітні, тобто ті, які не досягли 14-річного віку, 2) новонароджені діти, 3) діти, які не досягли 16-річного віку, тощо. Коли йдеться про кримінальну відповідальність, то мають на увазі виокремлення серед них тих, що досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. У такому розумінні неповнолітніми, слід вважати, осіб які досягли 16-річного віку, в окремих випадках 14-річного віку, але яким ще не виповнилося 18 років.

Слід зазначити, що відповідно до статті 497 КПК України, якщо під час досудового розслідування прокурор дійде до висновку про можливе виправлення неповнолітнього, який обвинувачується у вчиненні вперше кримінального проступку, злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості без застосування кримінального покарання, а неповнолітній обвинувачений та його представник не заперечує, він складає клопотання про застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру і надсилає його до суду.

Особливості розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, передбачені в главі 38 «Кримінальне провадження

щодо неповнолітніх» КПК України, які стосуються предмета доказування в діяннях, що учиняються даними особами, допит неповнолітнього підозрюваного, застосування до неповнолітніх запобіжних заходів, передання неповнолітнього підозрюваного під нагляд, особливості судового розгляду та інше.

У зв'язку з цим виникла необхідність у розробленні методичних рекомендацій, метою яких є роз'яснення слідчим органів Національної поліції України особливостей розслідування злочинів вчинених неповнолітніми та щодо них.

РОЗДІЛ 1

ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ АБО ЗА ЇХ УЧАСТЮ

1.1. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх

В кримінальному законодавстві не визначені особливі підстави кримінальної відповідальності неповнолітніх – вони обумовлені їх віком та пов'язані зі специфікою сприйняття й оцінки ними різних злочинів. Виходячи з положень ст. 2 КК України підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину. Обов'язковою ознакою складу злочину виступає суб'єкт як фізична осудна особа, котра вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ч. 1 ст. 18). У КК України межі віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, для неповнолітніх (особи, яким виповнилось 16 років, та особи у віці від 14 до 16 років) визначені так, само, як у КК України 1960 року. Але перелік діянь, за які настає кримінальна відповідальність з 14 років, встановлений у ст. 22 чинного КК України, зазнав змін (розділ 7).

Важливо при вирішенні питання про кримінальну відповідальність неповнолітнього:

- *по-перше*, при вирішенні питання про кримінальну відповідальність неповнолітнього: по-перше, встановити вік особи на час вчинення злочину;

- *по-друге*, з'ясувати, чи не передбачено таке діяння у переліку ч. 2 ст. 22 КК України.

Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх – встановлені нормами кримінального та кримінально-виконавчого законів виключно, порівняно з тими, що встановлені для дорослих осіб, правила щодо застосування заходів впливу (примусових заходів виховного характеру, покарання), їх змісту, підстав призначення, порядку та умов покарання, звільнення від кримінальної відповідальності та відбування покарання, строків погашення та зняття судимості.

Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Чинне кримінальне законодавство України встановлює два види нижньої вікової межі, по досягненні якої може наставати кримінальна відповідальність:

1) *загальний вік*, з якого може наставати кримінальна відповідальність. В Україні він становить 16 років;

2) *понижений вік*, з якого може наставати кримінальна відповідальність за окремі злочини. Він становить 14 років.

Фактори, що їх бере до уваги законодавець, визначаючи коло

злочинів, за які настає кримінальна відповідальність у пониженому віці:

- здатність осіб, які досягли 14-річного віку, усвідомлювати суспільну небезпечність і кримінальну протиправність певних діянь. До відповідного кола включаються діяння, злочинність яких очевидна і для підлітків, – умисне вбивство, умисне тяжке чи середньої тяжкості тілесне ушкодження, насильницькі статеві посягання, умисні злочини проти власності. Разом із тим, чинний КК України до відповідного переліку в ст. 22 включає і низку інших злочинів, що не в усіх випадках є безсумнівним;

- висока суспільна небезпечність відповідних посягань. До злочинів, суб'єктом яких може бути особа, яка досягла 14-річного (пониженого) віку, віднесені лише найбільш тяжкі посягання;

- відносна поширеність тих чи інших діянь серед осіб, які досягли зниженого віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Звісно, особи вказаного віку можуть вчинювати чи не всі діяння, передбачені КК України. Проте кримінальна відповідальність з 14-річного віку встановлена лише за діяння, які більш-менш часто вчинюються особами такого віку;

- наявність кримінально-правових заходів, що можуть бути застосовані до осіб певного віку і справити на них репресивний і виховний вплив. Разом із тим, слід знати, що коло покарань та інших заходів стосовно віку осіб у віці від 14 до 16 років обмежене (як нормами чинного КК України, так і об'єктивно не можуть до них застосовуватися), в ряді випадків за вчинення злочину таким особам не можна призначити жодного покарання (подібна ситуація нерідко має місце при призначенні покарання за хуліганство (ст. 296 КК України), яке вчинили підлітки вказаного віку).

Правила визначення віку особи, яка вчинила злочин.

У кримінальному праві вироблено низку правил, якими треба керуватися при визначенні віку особи, яка вчинила злочин:

1) особа, визнається такою, що досягла певного віку, з нуля годин доби, що настає за її днем народження;

2) при вчиненні злочину в день народження (14-й, 16-й тощо) особа не вважається такою, що досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Трапляються випадки, коли в документах по-різному вказана дата народження особи або ж точна дата народження невідома, а відомий лише рік народження чи рік і місяць народження. Остання ситуація має місце тоді, коли відповідні документи відсутні, а вік особи встановлюється експертизою, експерт же визначає приблизно. Тоді треба керуватися правилом, згідно з яким усі нездоланні сумніви щодо

обставин, які мають кримінально-правове значення, тлумачаться на користь особи, щодо якої застосовується кримінальний закон. В аналізованій ситуації це означає:

- за наявності кількох дат народження у документах за основу приймається дата про більш пізній день народження, відповідно, припускається що особа є молодшою;
- якщо відомий лише вік народження, то датою народження треба вважати останній день відповідного року – 31 грудня. І виходячи саме з такої дати народження слід визначати вік суб'єкта;
- якщо відомий рік і місяць народження, то датою народження слід вважати останній день відповідного місяця¹.

1.1. Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми або за їх участю: види, способи учинення, слідова картина

В структурі злочинності неповнолітніх суттєве місце займають наступні види злочинів: крадіжки, тілесні ушкодження, грабежі, хуліганство, незаконне заволодіння транспортним засобом, убивства.

Групи неповнолітніх готують технічні засоби для проникнення до квартири (різні знаряддя зламу, в тому числі й відмички), достатньо часто дістаються до попередніх крадіжок штатних ключів. Підготовчий період у середньому займає 2–3 дні.

Більшість квартирних крадіжок учиняється в робочі дні тижня та в денний час доби.

Найбільш розповсюдженими способами в квартиру є: вибивання дверей та вікон; злам замків; маніпуляційний спосіб (підбір ключів, у тому числі використання заздалегідь вкрадених штатних ключів); проникнення шляхом вільного доступу – з балкону, лоджії тощо.

Зазвичай члени груп неповнолітніх не знайомі з потерпілими. Однак нерідко крадіжки вчиняються з квартир, де мешкають знайомі членів злочинної групи. Тому, якщо під час огляду місця події виявлено, що двері в квартиру відкрили шляхом підбору ключа або ключ від квартири раніше був викрадений, а в сім'ї потерпілих є підліток, доцільним є висунення версії про вчинення крадіжки знайомими з ним неповнолітніми.

Окрім квартирних крадіжок, групи неповнолітніх часто вчинюють крадіжки з різного роду сховищ. У більшості випадків об'єкт злочинного

---

¹Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. В.О. Навроцького. К.: Юрінком Інтер, 2013. С. 239.

посягання підшукувався спеціально, проводилося попереднє вивчення режиму роботи підприємства з метою визначення наявності цінностей та оптимальних можливостей для доступу до них.

У більшості випадків групи неповнолітніх починали свою підготовку заздалегідь, у середньому за 7–8 днів.

Зазвичай заздалегідь продумані, підготовлені злочини вчинюються в найбільш «безпечний» час – пізно ввечері або вночі.

Частіше за все групи неповнолітніх учиняють крадіжки: з організацій та установ, складських приміщень, магазинів, кіосків.

При вчиненні крадіжок з магазину під час його роботи створювались «групи прикриття», основні зусилля яких спрямовувались на відволікання уваги продавця, в той час як двоє-троє основних учасників викрадали товар з вітрини.

При вчиненні грабежів та розбоїв об'єкт злочинного посягання обирається в більшості випадків в силу збігу сприятливих обставин. Часто ведеться попереднє спостереження за майбутньою жертвою для визначення наявності при ній цінностей та вибору зручного місця для скоєння нападу.

Більшість грабежів та розбоїв на відкритій місцевості учиняється: біля магазинів, на зупинках громадського транспорту, в дворах будинків, на ринках, біля шкіл переважно у вечірній та нічний час.

Існують відмінності між грабежами та розбоями відносно дорослих та неповнолітніх потерпілих.

Найбільш розповсюджені способи вчинення грабежів та розбоїв на дорослих:

1) жертву оточують та вимагають гроші, а далі «сценарій» розгортається залежно від дій потерпілого: а) якщо жертва не віддає гроші, то її б'ють та забирають все цінне; б) якщо жертва віддає гроші, то під загрозою зброї у неї перевіряють кишені та забирають приховане; в) жертву не б'ють, а «придушують» заздалегідь приготуванням шарфом, поясом тощо;

2) зривання прикрас;

3) виривання з рук сумки тощо.

При вчиненні грабежів та розбоїв на дорослих потерпілих групи неповнолітніх іноді дістаються до вбивства жертви з метою приховання злочину. Учасники таких груп притягуються також до кримінальної відповідальності за незаконне поводження з вогнепальною зброєю.

Неповнолітні жертви грабежів частіше за все молодші за віком, ніж нападники. Ця обставина дозволяє членам груп неповнолітніх доводити свій злочинний задум до кінця, оскільки молодші підлітки зазвичай бояться більш старших. Іноді грабіж учиняється одночасно відносно декількох потерпілих.

Найбільш розповсюдженим способом вчинення грабежу відносно неповнолітньої жертви є залякування, після чого підліток не чинить спротиву, коли в нього забирають речі.

Групи неповнолітніх учиняють також розбійні напади на квартири потерпілих, обираючи час, коли в квартирі можуть знаходитись тільки люди похилого віку або діти. Для отримання даної інформації члени груп зав'язують знайомства з особами, які відвідують цю квартиру або мешкають у ній.

При підготовці до розбійного нападу на квартиру здійснюється інструктаж співучасників, придбаються газові балончики, ножі та вогнепальна зброя. Нерідко неповнолітні учиняють злочини в масках та рукавичках.

Найбільш розповсюджені варіанти поведінки учасників розбійного нападу в квартирі потерпілих:

- зв'язування або запирання потерпілого. Один із учасників залишається з потерпілим у якості сторожа, в той час як інші збирають цінності;
- примушування потерпілого під реальною загрозою смерті (наприклад, приставивши ніж до горла) вказати місця зберігання цінностей;
- побиття потерпілого до стану, в якому він не зможе чинити спротиву, та подальший збір цінностей.

При грабежах та розбоях на вулицях та в квартирах є достатньо високим рівень насилля, нанесення тілесних пошкоджень. Це пов'язано з тим, що прояв жорстокості до людей сприймається підлітками як загартовування волі, ознака сміливості. Часто підлітки з метою придбання відповідних навичок відвідують спортивні секції.

Час учинення правопорушення як елемент його криміналістичної характеристики містить у собі фактичні відомості, що вказують на період учинення, інформація про який є одним із важливих елементів об'єктивної сторони, що обов'язково підлягає встановленню та доведенню. Інформація про час учинення правопорушення дозволяє конкретизувати кримінальне правопорушення і, врешті-решт, сприяє його індивідуалізації. Безперечно, що без встановлення часу вчинення кримінального правопорушення не може бути повної впевненості, що саме винна особа притягнута до відповідальності за певне кримінальне правопорушення.

Слід зазначити, що джерелами інформації про час учинення кримінальних правопорушень є матеріальні та «ідеальні» відображення. Для встановлення інформації про час учинення кримінального правопорушення, учиненого неповнолітньою особою, з «ідеальних» джерел найчастіше використовують допит (коли дані, отримані у

результаті допиту, вказують на час учинення кримінального правопорушення) або одночасний допит двох чи більше осіб (за наявності суперечностей стосовно часу учинення кримінального правопорушення в їхніх показаннях), освідчування (у разі з'ясування давності нанесення тілесних ушкоджень).

Для вивчення матеріальних слідів кримінального правопорушення слідчий призначає потрібну експертизу, враховуючи обставини кримінального провадження. Під місцем учинення кримінального правопорушення слід розуміти ділянку місцевості або приміщення, в якому його учинено.

Щодо способів підготовки, учинення та приховання злочинного діяння, то неповнолітні вчиняють кримінальні правопорушення без попередньої підготовки, порівняно примітивно, за допомогою випадково підібраних предметів або використовуючи свої фізичні можливості (спритність, розміри тіла тощо). Непідготовленість і відсутність чітко продуманого способу учинення злочину дозволяє виявляти на місці його учинення досить велику кількість різних слідів, специфічних саме для неповнолітніх (за розміром, характером, напрямом руху тощо). Для неповнолітніх характерним також є «ексцес виконавця», тобто вихід за рамки наміченого в процесі реалізації злочинного наміру: викрали автомобіль покататись, а потім виявили в ньому магнітофон чи інші цікаві речі і викрали їх; планували провчити кривдника, а потім побачили гроші, цінні речі і забрали їх, чи ввійшовши в азарт, спричинили тяжкі тілесні ушкодження, чи вбили.

При розслідуванні окремих видів злочинів (убивств, крадіжок, грабежів, розбоїв) огляд місця події стає першочерговою слідчою дією, і саме в процесі його проведення з'являється інформація, що виконує роль фактичної підстави для висунення версій про причетність до злочину підлітків. Тактичні правила огляду місця події безпосередньо залежать від характеру розслідуваної події.

Слідова картина аналогічних за суб'єктом протиправних діянь, як правило, відрізняється різноманітністю, оскільки підлітки рідко вживають заходів з приховання слідів, а також вчиняють на місці злочину дії, що виходять за межі мотиву. У зв'язку з цим на місці події можна спостерігати сліди невмілого поведіння зі знаряддям злону, а також безліч «зайвих» слідів – руйнування, пошкодження майна, цинічні та демонстративні написи. Про учинення злочину підлітками можуть свідчити також розмірні та інші характеристики виявлених слідів рук, ніг. Однак при оцінці цих обставин слід бути дуже обережними й аналізувати інформацію у сукупності з іншими даними, отриманими в ході розслідування.

На вчинення діяння неповнолітніми загалом вказують такі сліди: –

особливості слідів рук і взуття, зокрема їх розмір (на відрізьку у 0,5 см поперек папілярних ліній у дітей віком 8-12 років – 12-13 ліній, у підлітків – 10-12 ліній, у дорослих – 9-10 ліній); – залишені, викинуті, загублені особисті речі, за якими можна визначити вікову групу правопорушників (наприклад, окружність голови за шапочкою або розмір залишеної рукавички); – сліди зубів на продуктах харчування, на виплюнутій жувальній гумці; – невеликі розміри отворів, крізь які відбулося проникнення до приміщення; – специфічні предмети посягання, викрадені з приміщення: солодощі, диски, плакати, іграшки тощо, тоді як більш цінні речі залишилися на своїх місцях (інколи саме аналіз предметів злочинного посягання, зокрема у разі крадіжок, дає змогу відразу після виявлення злочину висунути версію про те, що його учинено неповнолітньою особою або за її участю тощо).

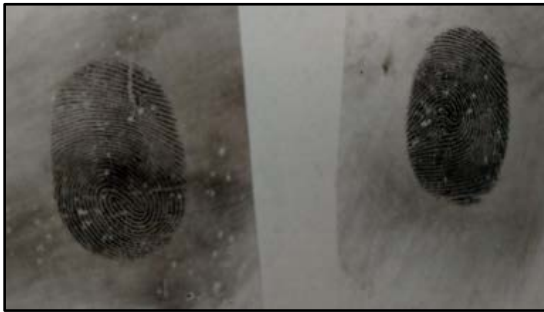

Рис. 1. Збільшене зображення слідів рук, залишених неповнолітніми підозрюваними.

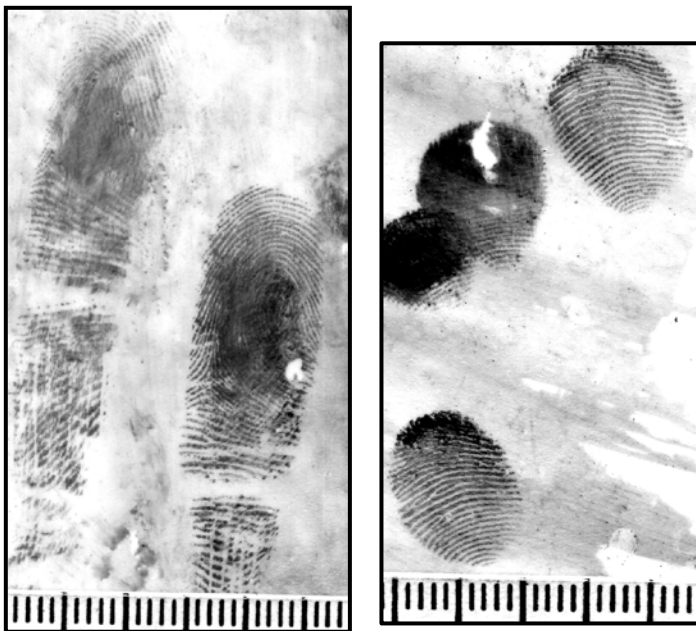

Рис. 2. Збільшене зображення слідів рук, залишених неповнолітніми підозрюваними.

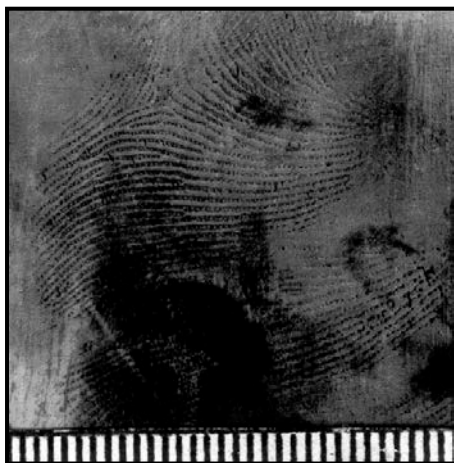

Рис. 3. Збільшене зображення сліду фрагменту долонної поверхні руки, залишеного неповнолітнім підозрюваним.

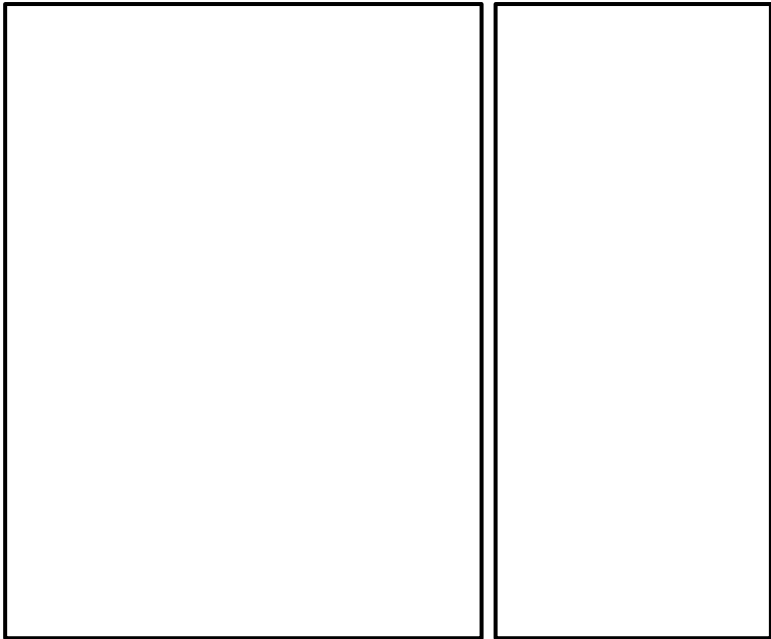

Рис. 2. Відтиски підшов взуття, в якому неповнолітніми підозрюваними було вчинено злочини.

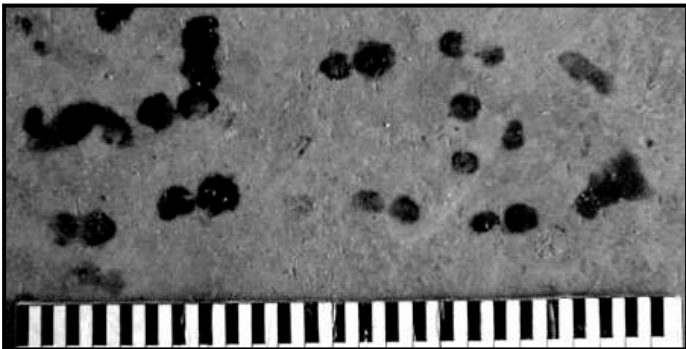

Рис. 2. Збільшене зображення сліду взуття, залишеного взуттям неповнолітнього підозрюваного.

Слід також зауважити, що неповнолітні під час або після учинення кримінального правопорушення, як правило, вживають доволі елементарних заходів з приховування слідів злочинних дій, що зазвичай

полягають у знищенні або маскуванні явних слідів злочину на одязі і тілі (замивання плям крові, чищення штанів, приховування викраденого майна у підвалах, на горищах, у споруджуваних або зруйнованих будинках, лісопосадках тощо), а також використовують рукавички.

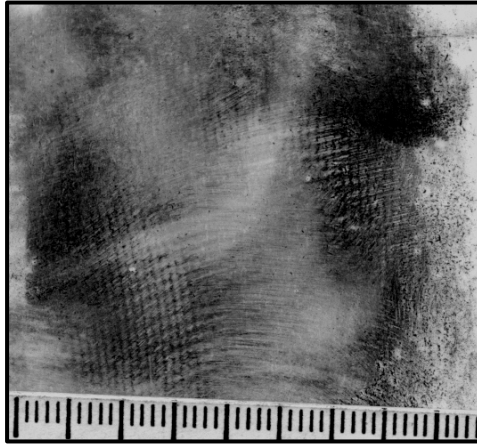

Рис. Сліди рук, захищених шкіряними рукавичками, що мають трикотажну підкладку, залишені неповнолітнім підозрюваним.

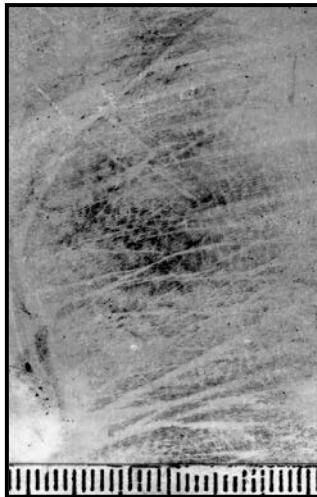

Рис. Слід пальця руки, захищеного шкіряною рукавичкою залишений неповнолітнім підозрюваним.

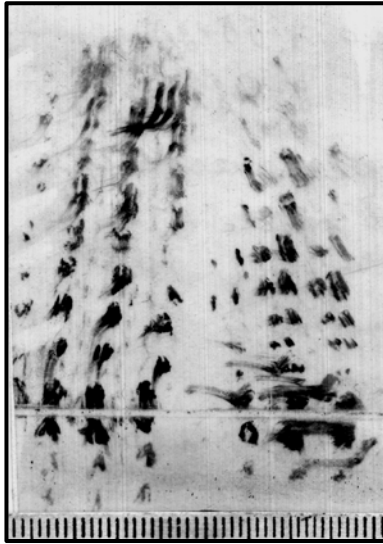

Рис. Сліди пальців рук, захищених рукавичками, вкритими наплавленнями овальної форми, призначеними для господарських робіт, залишені неповнолітнім підозрюваним.

Після учиненого протиправного діяння вони намагаються якомога швидше зникнути з місця його вчинення. Іноді неповнолітні з метою відведення від себе підозри щодо причетності до злочину готують алібі, для чого заздалегідь звертаються до однолітків або інших знайомих осіб з проханням підтвердити факт їхнього перебування під час учинення злочину в іншому місці. Отже, зафіксувати слідову картину злочину, учиненого неповнолітнім(ми), можна за допомогою проведення відповідних слідчих (розшукових) дій (огляду місця події, різних видів допиту тощо).

1.2. Особливості особистості неповнолітнього

Становлення особистості неповнолітнього базується на об'єктивних (зовнішніх) та суб'єктивних (психологічних) чинниках.

Відповідно до статті 22 Кримінального кодексу (далі – КК) України кримінальній відповідальності підлягають особи, яким на момент учинення злочину виповнилося 16 років. За учинення окремих видів

злочинів, таких як: умисне вбивство, посягання на життя працівника правоохоронного органу, судді, умисне тяжке та середньої тяжкості тілесне ушкодження, зґвалтування, крадіжку, грабіж, розбій, незаконне заволодіння транспортним засобом, хуліганство та інше передбачено кримінальну відповідальність із 14 років.

У психолого-педагогічних джерелах особу віком від 11 до 14 років відносять до середнього шкільного віку, яка характеризується широкими пізнавальними процесами, самостійністю в роботі, бажанням спілкуватися з людьми, появою почуття боргу і відповідальності. Але в силу вікових особливостей психіки неповнолітні не завжди правильно сприймають вчинки людей. У підлітків сильно розвинуті самовпевненість і самолюбство, виявляється неврівноваженість у поведженні, велика чутливість до зауважень навколишніх, іноді різкість і брутальність, не критична оцінка своїх вчинків і недостатня твердість волі. Їх бажання часто не відповідають можливостям, тому в них зберігається схильність до фантазії, вигадки. Іноді вони готові заради помилкового геройства і неправильно зрозумілого почуття товариства, вчинити злочин, узяти на себе чужу провину, ствердити себе в компанії друзів будь-якими способами.

14-17 вік відносять до старшого підліткового віку чи ранньої юності. У цей період процес фізичного і інтелектуального розвитку продовжується, але до кінця періоду стає менш інтенсивним. Неповнолітні виявляють імпульсивність і емоційну збуджуваність. Байдужість батьків до виховання підлітка спонукає його до пошуків авторитетних осіб, з якими можна спілкуватись «поза сім'єю». Тому бездоглядні підлітки, які більш довірливі ніж дорослі, легко підпадають під вплив антигромадських елементів, зокрема з числа старших ровесників. Потрапивши в таке оточення, неповнолітній починає копіювати негативні сторони у поведінці (грубить, розв'язано себе веде, вживає спиртні напої, легкі наркотики, курить), які позиціонують його «самостійним» і «зовсім дорослим».

Неповнолітніх ділять на наступні вікові групи: від 14 до 15 років – середній шкільний (середній підлітковий) вік, від 16 до 17 років – старший шкільний (старший підлітковий) вік. Особам цієї вікової групи притаманні прагнення до самоствердження, бажання показати свою «дорослість» і будь-яким чином виділитися серед своїх однолітків. Неповнолітні характеризуються як особи з підвищеною емоційністю, неврівноваженістю, з сильно розвинутих почуттям групової солідарності. За незавершеного психічного і фізичного розвитку і відсутності життєвого досвіду це призводить до некритичної оцінки життєвих ситуацій, в яких опиняється неповнолітній, він швидко підпадає під вплив дорослих лідерів.

Отже, особливості злочинності неповнолітніх визначаються двома

групами чинників:

а) хронологічними рамками певної вікової групи та її анатомо-фізіологічними характеристиками;

б) індивідуально-психологічними, соціально-психологічними та іншими рисами неповнолітніх.

Вікові особливості самі по собі не породжують протиправної поведінки, тільки при наявності направленості особи підлітка, обумовленої особливостями його життя і виховання, вони можуть сприяти учиненню злочину чи іншого правопорушення. У процесі адаптації підліток виробляє необхідні для життєдіяльності соціальні стереотипи, якості і властивості. І навпаки, порушення механізму адаптації призводить до соціально-психологічної ізоляції, ускладнює ті особливості в поведінці і характері підлітка, які перешкоджають правильним взаємовідносинам, породжують міжособистісні конфлікти. Залишившись в ізоляції, без можливості задовольнити важливі потреби в спілкуванні і самоствердженні, підліток намагається ствердити свою особистість самими різними та доступними йому способами.

Причини дезадаптації різноманітні: неадекватна самооцінка, погана успішність, неправильне відношення до людей, до праці, відсутність взаємного розуміння серед однолітків тощо. Дезадаптація неповнолітніх сприяє наявності у них фізичних і психічних недоліків. Такі діти, як правило, тяжко переносять своє відставання від однолітків в навчанні і, намагаючись компенсувати це різноманітними вчинками, підпадають в ряд «тяжких». Відхилення в психіці неповнолітніх призводить не тільки до дезадаптації. Разом з несприятливим впливом ситуації вони можуть впливати на прийняття рішення, послаблювати контрольні механізми поведінки. Взагалі, людина стає особистістю в результаті продовжуваного і складного навчання і виховання.

Особистість неповнолітнього має складну структуру, куди входить цілий комплекс взаємопов'язаних властивостей. Прийнято виділяти декілька груп властивостей особистості: соціально-демографічні, морально-психологічні та біологічні. До соціально-демографічних відносять стать, вік, соціальне становище, освіта, сімейний стан, наявність судимості та ін. Вік неповнолітнього в контексті розв'язуваних кримінальним судочинством завдань характеризується кількома показниками. Насамперед, закон вимагає встановлення точного віку неповнолітнього, числа, місяця і року народження. Це вимога впливає з норм кримінально-правового характеру, що встановлюють вік, з якого настає кримінальна відповідальність. З криміналістичних позицій реалізація цієї вимоги в деяких випадках може становити певну проблему (наприклад, у разі втрати документів про народження

підлітка). Крім того, прийнято виділяти реальний вік неповнолітньої особи, яка притягається до кримінальної відповідальності.

Сімейне становище неповнолітніх злочинців характеризується передусім складом сім'ї, в якій живе підліток. В основному це неповні сім'ї, зазвичай тільки мати. У цій масі є і діти, які повністю залишилися без піклування батьків (сироти). Однак і повна родина не дає гарантії повноцінного виховання. Для деяких сімей характерні алкоголізм, соціальна розбещеність, відсутність контролю за поведінкою підлітка, або, навпаки, жорсткий контроль, яким намагаються замінити повноцінне спілкування, виховання. У певні періоди розвитку підлітка батьки втрачають вплив на дитину, авторитетом для нього стають не мати і батько, а оточення - однолітків, більш дорослих хлопців чи дівчат. У цей час загострюються конфлікти в родині, яка ще намагається впливати на підлітка, але він всіляко чинить опір. Починаються втечі з будинку, прогули в школі, відкриті сварки з батьками. Наявність судимості для неповнолітніх правопорушників характерним є в меншій мірі, ніж наявність асоціального досвіду, – приводи в поліцію, постановка на облік в школі, відділеннях по справах неповнолітніх за дрібні правопорушення, куріння, розпивання спиртних напоїв, бійки.

Величезне значення для розслідування має дослідження морально-психологічних властивостей особистості неповнолітнього злочинця. До них відносять його потреби, прагнення, захоплення, інтереси. Не менш важливо дослідити світогляд підлітка – його уявлення про світ, його місце в ньому, згідно з оточенням. У типовому поданні сучасні підлітки здебільшого виступають у ролі споживачів, для них не характерне почуття відповідальності перед суспільством, сім'єю. Багатьма рухає образа за низький соціальний статус батьків; відсутність бажаних матеріальних благ і бажання отримати будь-яку ціну, мотивує їх поведінку. У неповнолітніх формується небезпечна «філософія» – взяти у суспільства те, чим він був обділений. Тому, більшість учинених підлітками злочинів мають корисливу і корисливо-насильницьку спрямованість.

РОЗДІЛ 2
ОРГАНІЗАЦІЯ І ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ
СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, УЧИНЕНИХ
НЕПОВНОЛІТНІМИ АБО ЗА ЇХ УЧАСТЮ

2.1. Поняття особи неповнолітнього та обставини, що підлягають встановленню у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх

Перш ніж розглядати особливості розслідування злочинів, учинених неповнолітніми необхідно встановити зміст терміну «неповнолітній» згідно з законодавством України. Прийняття 07.02.2007 Закону України № 609-V«Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх» та його чинність внесли певні розбіжності у питання, як точніше розуміти поняття «неповнолітній», «дитина».

Неповнолітнім згідно з Цивільним кодексом України визначено особу віком від 14 до 18 років, а малолітнім – за ст. 31 Цивільного кодексу України – особу, яка не досягла 14 років.

У законодавчому порядку «дитиною визнається особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно із законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше¹.

Водночас Сімейний кодекс України у ст. 6 до поняття «дитина» вносить категорію «малолітній» та «неповнолітній»: малолітньою визначається дитина до досягнення нею чотирнадцятирічного віку, неповнолітньою – дитина віком від 14 до 18 років.

Чітке виокремлення обставин, що підлягають встановленню, дозволяє:

- виокремити оптимальну систему (алгоритм) слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій у відповідній слідчій ситуації;
- поставити завдання уповноваженим оперативним підрозділам щодо отримання фактичних даних та орієнтуючої інформації;
- визначити комплекс судових експертиз, які повинні бути призначені під час досудового розслідування;
- скласти перелік осіб, які підлягають обов'язковому допиту під час розслідування;

---

¹Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. №2402-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. №30. Ст. 142.

- висунути обґрунтовані версії, сформувані плани розслідування тощо.

Обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, являють собою деталізацію та доповнення положень, що визначають загальний (родовий) предмет доказування, елементи якого закріплені у ст. 91 КПК. Звернення до змісту ст. 485 КПК свідчить, що в ній робиться акцент на додатковому та більш глибокому вивченні особливостей особи неповнолітнього, а також на виявленні причин та умов, що сприяли вчиненню ним кримінального правопорушення, зокрема:

Крім, визначених ч. 1 ст. 91 КПК України, у таких кримінальних провадженнях **підлягають доказуванню також** (ст.485 КПК):

1. Повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними.

Як роз'яснив Пленум Верховного Суду України у п. 6 постанови № 5 від 16.04.2004 «Про практику застосування судами законодавства у справах про злочини неповнолітніх», **вік неповнолітнього встановлюється** за документами, у яких вказана дата його народження, - за паспортом чи свідоцтвом про народження. У разі їх відсутності відповідні дані можна отримати з книги реєстрації актів громадянського стану, довідок органів внутрішніх справ за місцем реєстрації громадян, журналів обліку новонароджених тощо. У тих випадках, якщо необхідно вирішити питання про можливість притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітнього, коли є необхідність у встановленні точного віку особи (у разі відсутності документів, які б засвідчували дату, місяць та рік народження, або якщо такі документи визивають сумнів), має призначатись судово-медична експертиза (п. 4 ч. 2 ст. 242 КПК). При цьому днем народження вважається останній день року, зазначеного у висновку експерта. Визначення віку зі слів самого неповнолітнього, його родичів, педагогів та інших осіб не допускається.

Перед призначенням такої експертизи слідчому та прокурору необхідно переконатись у тому, що справді відсутні документи, які б засвідчували вік неповнолітнього.

Встановлення віку особи - важливе завдання досудового розслідування, а допущення помилки на цій стадії може потягнути незаконне притягнення неповнолітнього до кримінальної

відповідальності, а також скерування до суду не клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітнього, що не досяг віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, а обвинувального акту.

Слідчому та процесуальному керівникові потрібно одержати всі необхідні відомості про вік неповнолітнього до початку притягнення його до кримінальної відповідальності. Згідно з п. 14 ч. 1 ст. 3 КПК України зазначена стадія кримінального провадження починається з моменту повідомлення особі про підозру. Тим більше, прокурору недопустимо складати або затверджувати складений слідчим обвинувальний акт, якщо дані про вік неповнолітнього в процесі досудового розслідування не будуть одержані, перевірені, уточнені й підтверджені відповідними доказами¹.

У п. 1 ст. 485 КПК України сформульовано вимогу встановлення віку неповнолітнього з точністю до числа, місяця, року народження. Установлення точного віку неповнолітнього є необхідним для з'ясування:

- чи досягла особа на момент учинення діяння віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за це діяння (ст. 22 КК України);

- чи є ця особа неповнолітньою на момент вирішення під час досудового розслідування і судового розгляду питання про забезпечення обов'язкової участі захисника (ч. 2 ст. 52 КПК України), допуску до участі в провадженні законного представника та інших осіб (ст.ст. 44, 488, 491, 496 КПК України), застосування спеціального для неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого запобіжного заходу у виді передання під нагляд (ст. 493 КПК України);

- чи є ця особа неповнолітньою на момент вирішення судом питання про можливість застосування до неї примусових заходів виховного характеру (ст. 97, ч. 2 ст. 105 КК України);

- установити обставину, яка пом'якшує покарання, якою відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 66 КК України є неповнолітній вік особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Дані про стан здоров'я та рівень загального розвитку неповнолітнього можуть мати значення для вирішення питання про притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності. Шляхом допиту як свідків його батьків або осіб, які їх замінюють (опікун, піклувальник), вчителів, лікарів, витребування відповідних медичних та

---

¹Кокошко М. Предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. №2. С. 13. URL: <http://www.chasopysnaru.gov.ua/chasopys/ua/pdf/10-2016/02/kokoshko.pdf>;

інших документів необхідно з'ясувати, чи не було в цієї особи пологових травм головного мозку при народженні, тяжких травм у малолітньому і неповнолітньому віці, чи не відставав у фізичному та інтелектуальному розвитку від своїх однолітків, чи не залишався на другий рік в одному класі під час навчання у школі, чи не страждав на тяжкі захворювання, якщо так, то де лікувався.

Якщо під час досудового розслідування встановлено перебування неповнолітнього на обліку і лікування в стаціонарі у зв'язку з психоневрологічними захворюваннями, що викликає сумнів щодо його осудності (ст. 19 КК України), обмеженої осудності (ст. 20 КК України), то згідно з п. 3 ч. 2 ст. 242 КПК України має бути призначено комплексну психолого-психіатричну експертизу для визначення психічного стану підозрюваного (ч. 1 ст. 486 КПК України). Отримані дані можуть використовуватися при вирішенні питання про притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності, призначення йому відповідної міри покарання чи примусового заходу виховного характеру.

Потрібно витребувати характеристики з навчального закладу або місця роботи, у яких має бути відображено ставлення до навчання, праці, поведінка неповнолітнього в навчальній установі або за місцем роботи, його стосунки з друзями. Якщо неповнолітній залишив навчання або роботу, треба з'ясувати причини такого вчинку, а також заходи впливу з цього приводу з боку батьків, служби у справах дітей та уповноваженого підрозділу органів Національної поліції, реагування неповнолітнього на такі заходи. Обов'язковим є також витребування характеристики з місця проживання, у який мають бути відображені відомості про поведінку в побуті, громадських місцях.

Потрібно також з'ясувати, чи перебував неповнолітній на обліку у службі та уповноваженому підрозділі Національної поліції, внутрішньому обліку, чи притягувався він до адміністративної або кримінальної відповідальності, про що витребувати дані з Департаменту інформаційних технологій МВС України.

2. Ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння.

Під час досудового розслідування мають бути зібрані дані про загальну поведінку неповнолітнього як до, так і під час та після вчинення кримінального правопорушення.

Це необхідно для забезпечення індивідуалізації кримінальної відповідальності, призначення справедливого покарання чи обрання виду примусового заходу виховного характеру, а також може бути враховано судом при вирішенні питання про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, зокрема у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК, статті 285–288 КПК України) чи у зв'язку з примиренням із потерпілим (ст. 46 КК, статті 468, 469, 471 КПК України).

У ході допиту неповнолітнього необхідно з'ясувати, чи усвідомлює він, що порушив закон, оскільки відповідно до ст. 498 КПК України щодо неповнолітнього, який обвинувачується у вчиненні вперше кримінального проступку, злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості, можна скласти не обвинувальний акт, а клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру. Якщо неповнолітній заперечує свою вину у скоєнні кримінального правопорушення, отримати відомості про його ставлення до вчиненого ним діяння можна шляхом допиту його родичів, друзів, знайомих, потерпілого щодо поведінки неповнолітнього після того, як він скоїв кримінальне правопорушення. Близькі родичі можуть бути допитані лише за умови, якщо вони відповідно до статті 63 Конституції України не відмовилися від давання показань.

3. Умови життя та виховання неповнолітнього.

Вимоги стосовно особливостей з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього конкретизовані у ст. 487 КПК України.

Так, при дослідженні умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого належить з'ясувати:

- склад сім'ї неповнолітнього, обстановку в ній, взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими і дітьми, ставлення батьків до виховання неповнолітнього, форми контролю за його поведінкою, морально-побутові умови сім'ї;

- обстановку в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній, його ставлення до навчання чи роботи, взаємини з вихователями, учителями, однолітками, характер і ефективність виховних заходів, які раніше застосовувалися до нього;

- зв'язки і поведінку неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою.

При цьому, потрібно вивчати стан виконання передбачених Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» обов'язків. Також необхідно пам'ятати, що обов'язки учнів визначено у статті 52 Закону України «Про освіту», батьків останніх – ст. 59 Закону «Про освіту», ст.ст. 151, 152 Сімейного кодексу, педагогічних працівників – ст. 56 Закону «Про освіту».

В узагальненні 2012 року Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ про практику розгляду судами кримінальних справ щодо неповнолітніх зазначено, що джерелом даних про умови життя неповнолітніх є акти обстеження житлово-побутових умов проживання неповнолітнього.

Акт обстеження умов проживання неповнолітнього складається службою у справах дітей районної (міської) держадміністрації на

підставі постанови Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866 «Питання діяльності органів опіки і піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» з наступними змінами. До обстеження можуть залучатися працівники органів місцевого самоврядування та охорони здоров'я. В акті зазначається дата, місце проведення обстеження, відомості про дитину, її батьків, інших осіб, з якими вона проживає, умови утримання дитини та стан її здоров'я, за яких обставин та з яких причин дитина залишилась без батьківського піклування, а також заходи, що були вжиті до захисту прав дитини.

Слід зазначити, що відповідно до п. 5 вказаної постанови сільський, селищний голова або інша уповноважена особа виконавчого органу сільської, селищної ради протягом доби після надходження інформації про дитину, яка залишилась без батьківського піклування, передає її службі у справах дітей. Однак, як свідчить практика, органи місцевого самоврядування не повідомляють служби у справах дітей про наявність сімей, які опинились у складних життєвих обставинах, що позбавляє можливості вчасного проведення відповідних профілактичних заходів, призводить до негативних наслідків.

Для всебічного дослідження наведених обставин під час досудового розслідування затребовуються характеристики з місця проживання та із місця навчання неповнолітнього.

Крім цього, надсилаються запити до уповноваженого підрозділу Національної поліції (сектору ювенальної превенції) з метою отримання інформації, чи перебувають неповнолітні на профілактичному обліку.

4. Наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення (з'ясовуючи факти підбурення до злочину дорослими, слід визначити характеристику та ознаки зазначених осіб, час, місце й обставини знайомства з ними, способи залучення до вчинення злочину).

Під час досудового розслідування у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього необхідно з'ясовувати, чи не призвело до вчинення неповнолітнім конкретного кримінального правопорушення те, що дорослі втягували його у злочинну чи іншу діяльність. Як роз'яснив Пленум Верховного Суду України у п. 5 постанови від 27 лютого 2004 року № 2 «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність», втягнення завжди передбачає наявність причинного зв'язку між діями дорослої особи і виникненням у неповнолітнього бажання вчинити протиправні дії. Зазначений наслідок може досягатися за допомогою всіх видів фізичного насильства (заподіяння тілесних ушкоджень, мордування, катування тощо) і психічного впливу (погроза застосувати насильство, завдати

матеріальних збитків, зганьбити в очах однолітків та товаришів, позбавити повсякденного спілкування, переконання, залякування, обман, шантаж, підкуп, розпалювання почуття помсти, заздрості або інших низьких почуттів, поради про місце і способи вчинення кримінального правопорушення або приховання його слідів, обіцянка приховати сліди злочину, забезпечити подарунками, розвагами тощо).

Установлення даних обставин має значення для вирішення питання про застосування до неповнолітнього запобіжного заходу у вигляді передання неповнолітнього підозрюваного під нагляд (ст. 493 КПК України), притягнення до відповідальності дорослих осіб за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, пияцтво, заняття жебрацтвом, азартними іграми (ст. 304 КК України). Установлення таких осіб, а також з'ясування вищевказаних обставин має значення не тільки для правильного застосування заходів із припинення їхньої злочинної діяльності, а й для встановлення дійсної ролі неповнолітнього в учиненні кримінального правопорушення, правильної оцінки його діяння¹.

З'ясування умов життя та виховання неповнолітнього є необхідним для встановлення причин і умов, які сприяли вчиненню ним кримінального правопорушення. Слідчий, який здійснює досудове розслідування у провадженні, зобов'язаний встановити причини та умови, що сприяли вчиненню правопорушення та вжити заходів до їх усунення (п. 2 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію»)².

Крім обставин, визначених кримінальним процесуальним законом, необхідно звернути увагу на необхідність обов'язкового встановлення обставин, які є обов'язковими елементами конкретного складу злочину.

---

¹Калімбет І.Л. Розслідування корисливо-насильницьких злочинів неповнолітніх : дис. к-та ю. наук: 12.00.09 / Міжнар. гуман. ун-т. Одеса, 2017. С. 95; Федосова О.В. Обставини, які підлягають встановленню у ході розслідування корисливо-насильницьких злочинів, що вчиняються неповнолітніми. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 1. С. 305–313.

²Лист ВССУ від 16.01.2017 №223-66/0/4-17 про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх; Кокошко М. Предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. №2. С. 10–18 URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/10-2016/02/kokoshko.pdf>; Гошовська Ю.В. Обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2017. № 5 (32). С. 141-150.

2.1. Особливості розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми або за їх участю

Організація розслідування злочинів, учинених неповнолітніми, обумовлюються рядом характерних особливостей даної категорії громадян. До них відносяться особливості вікового, фізичного та психологічного розвитку, недосконалість їх морально-етичної сфери, соціальна та правова незрілість тощо. З огляду на це кримінальне процесуальне законодавство визначає особливий порядок здійснення досудового розслідування за участю неповнолітніх осіб, що передбачено в статтях 225-227, 232, 354КПК України.

Так, зокрема, якщо підозрюваним, обвинуваченим є неповнолітній або особа, визнана в установленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, до участі в процесуальній дії разом з ним залучається його законний представник.

Як законні представники можуть бути залучені батьки (усиновлювачі), а в разі їх відсутності – опікуни чи піклувальники особи, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, недієздатний чи обмежено дієздатний. Про залучення законного представника слідчий, прокурор виносить постанову, а слідчий суддя, суд – виносить ухвалу, копія якої вручається законному представнику (ст. 44 КПК України). У разі якщо дії чи інтереси законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє, за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду такий законний представник замінюється іншим з числа осіб, зазначених у частині другій вказаної норми. Законний представник користується процесуальними правами особи, інтереси якої він представляє, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим і не може бути доручена представнику.

Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням у таких категоріях кримінальних проваджень потрібно доручати прокурорам, на яких покладено обов'язок щодо захисту прав і свобод дітей, а здійснення досудового розслідування забезпечувати виключно спеціально уповноваженим слідчим.

Окрім того, керівникам слідчих підрозділів варто дотримуватись вимог спільного наказу Генеральної прокуратури України та Міністерства внутрішніх справ від 13 вересня 2013 року № 79/867 «Щодо вдосконалення взаємодії з питань додержання прав та інтересів неповнолітніх у кримінальних провадженнях», відповідно до положень якого слідчих для розслідування необхідно призначати з поміж осіб

спеціально уповноважених на здійснення досудового розслідування щодо неповнолітніх.

Однак, як убачається з практики, керівники органів досудового розслідування не завжди дотримуються вказаних вимог. Також у порушення вказаного вище наказу керівники органу досудового розслідування не завжди протягом доби призначають спеціально уповноваженого слідчого в кримінальному провадженні, навіть за наявності достовірної інформації про те, що кримінальне правопорушення вчинене неповнолітньою особою, що надалі тягне за собою негативні наслідки – проведення першочергових слідчих (розшукових) дій з неповнолітніми уповноваженими на це особами, що не відповідає статті 484 КПК України¹.

У провадженнях щодо неповнолітніх бажана участь адвокатів та інших фахівців, обізнаних з основами підліткової психології (педагог, психолог), рекомендаціями щодо методів виховного впливу на неповнолітнього правопорушника, тактичними особливостями проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Рекомендується, щоб захист неповнолітнього в процесі досудового розслідування та в суді здійснював один і той самий захисник. У разі його заміни, як правило, порушується психологічний контакт з неповнолітнім, послаблюється виховний вплив на нього. Якщо неповнолітній не досяг 16 років або його визнано розумово відсталим, при пред'явленні обвинувачення та допиті за розсудом слідчого чи прокурора або за клопотанням захисника можуть бути присутні педагог (психолог) або лікар, батьки чи законні представники неповнолітнього. Слідчий може проконсультуватись із цими спеціалістами щодо послідовності і формулювання питань, встановлення контакту з допитуваним, часу перерви тощо.

У ході проведення слідчих(розшукових) дій бажано використовувати звукозапис, відеозйомку, фотографування тощо. Проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого під час досудового розслідування може бути проведений у режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування) (ст. 232 КПК України). Технічні засоби повинні використовуватися таким чином, щоб не відволікати неповнолітнього, не заважати йому сконцентруватись на розповіді обставин та фактів, що підлягають встановленню в межах кримінального провадження.

У разі отримання під час проведення слідчої (розшукової) дії

---

¹ Гошовська Ю. Допит неповнолітніх у кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2016. № 4. С. 133-134.

доказів, які можуть указувати на невинуватість особи в учиненні кримінального правопорушення, слідчий, прокурор зобов'язаний провести відповідну слідчу (розшукову) дію в повному обсязі, долучити складені процесуальні документи до матеріалів досудового розслідування та надати їх суду у випадку звернення з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

2.2. Виділення в окреме провадження щодо кримінального провадження, учиненого неповнолітнім

Якість і ефективність розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, багато в чому визначається своєчасністю початку кримінального провадження. Навіть незначне зволікання при вирішенні цього питання може привести до здійснення підлітками нових, нерідко ще більш тяжких злочинів, а також до втрати доказів, що істотно ускладнюють подальше розслідування.

Відповідно до статті 494 КПК України, якщо неповнолітній підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення разом із повнолітнім, повинна бути з'ясована можливість виділення в окреме цього кримінального провадження щодо неповнолітнього під час досудового розслідування.

Про загальні правила виділення в окреме кримінальне провадження щодо неповнолітнього під час досудового розслідування зазначено в статті 217 КПК України. Питання про виділення провадження в окреме вирішує прокурор.

Виділення кримінального провадження щодо неповнолітнього в окреме може сприяти уникненню негативного впливу дорослого (повнолітнього) співучасника на неповнолітнього і виконанню вимог засади розумності строків провадження щодо неповнолітніх. Відповідно до частини четвертої статті 28 КПК України кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першочергово.

Закон не вимагає від прокурора прийняття рішення про випадки, коли неповнолітній підозрюється в учиненні кримінального правопорушення разом з повнолітнім. Він вимагає щоб у всіх таких випадках було з'ясовано можливість прийняття рішення про виділення. У такому кримінальному провадженні за участю неповнолітнього діє загальна для всіх кримінальних проваджень умова, зазначена у частині четвертій статті 217 КПК України та відповідно до якої матеріали

досудового розслідування не можуть бути виділені в окреме провадження, якщо це може призвести до негативних наслідків розслідування та подальшого судового розгляду провадження, тобто вплине на повноту з'ясування обставин, які підлягають встановленню в кримінальному провадженні як щодо неповнолітнього, так і дорослого, якщо їх дії з учинення кримінального правопорушення у співучасті тісно пов'язані і важко визначити ступіть вини кожного з них при здійсненні досудового розслідування в різних провадженнях.

Своєчасне процесуальне реагування за фактами учинення злочинів неповнолітніми виключає можливість подальшого поширення протиправної поведінки як у середовищі неповнолітніх правопорушників, так і в межах їхнього оточення; запобігає здійсненню негативного впливу на підлітка з боку дорослих організаторів і підбурювачів з метою приховання слідів кримінально караного діяння.

2.3. Планування, висунення та перевірка слідчих версій

У зв'язку зі складністю та трудомісткістю розслідування кримінальних проваджень за фактами злочинів, учинених неповнолітніми або за їх участю, необхідним є чітке планування процесу досудового розслідування. Основу планування складає висунення версій, що починається з аналізу інформації, зібраної під час проведення первинних процесуальних заходів. Слідчий розглядає:

- під ознаки якої кримінально караного дії з числа передбачених КК України підпадає виявлений факт;
- які елементи виявленого складу злочину забезпечені доказами та чи достатні вони;
- з якими діями з поіменованих у зазначеній статті КК України може бути пов'язаний виявлений факт та яка інформація про це свідчить;
- додаткові процесуальні гарантії, залучення обов'язкових учасників (батьків, педагогів), необхідність дослідження умов життя та виховання підлітка.

Аналіз проводиться методами: вивчення всіх доказів, зібраних у провадженні; логічних міркувань; графічного зображення інформації на схемах та планах.

Планування розслідування незаконного посіву або вирощування снотворного маку чи конопель, охоплює такі основні етапи:

- вирішення питання про відкриття кримінального провадження та внесення відомостей до ЄРДР;
- початок розслідування та проведення першочергових С(Р)Д;
- проведення подальшого розслідування;

- закінчення досудового розслідування.

Дані про предмет злочинного посягання, спосіб учинення злочину та обстановку його вчинення дозволяють висунути обґрунтовану версію про учинення злочину неповнолітніми.

У межах кожного кримінального провадження висувуються і перевіряються наступні слідчі версії:

а) злочин учинений неповнолітнім.

Підставою для висунення цієї версії слугують: показання свідків, у тому числі очевидців; результати огляду місця події; показання потерпілих; відомості про викрадене майно, спосіб та місце вчинення злочину, характер розслідуваного злочину, оперативні дані;

б) неповнолітнім (або групою неповнолітніх) раніше вчинювались аналогічні або інші злочини.

Зазначена версія відпрацьовується шляхом перевірки повідомлень та заяв, за якими не встановлені винні особи (ймовірно, неповнолітні). З цією метою використовуються можливості інформаційних підсистем «Єдиний облік», «Особа», «Статистика», «Розшук», «Доставлені до Чергової частини» Інтегрованої інформаційно-пошукової системи МВС України.

З метою дослідження обставин вчинення серійних злочинів доцільно виділити такі основні види інформації, що піддається логіко-структурному аналізу, яка містить ознаки їх вчинення одними й тими ж особами, а також сприяє віднесенню конкретних серій злочинів до тієї або іншої їх класифікаційної групи:

1. *Судово-медична* – причина та час настання смерті; характер та локалізація тілесних ушкоджень на трупах потерпілих; ознаки завдання тілесних ушкоджень після оголення тіла жертви; розсічення, повна або часткова ампутація зовнішніх та внутрішніх статевих органів; використання однотипових знарядь вбивства; ознаки глумління над трупом у вигляді посмертних тілесних ушкоджень; наявність на трупі нетипових пошкоджень (ампутація пальця, носа; розсічення серця; перерізання шиї та інші).

2. *Медико-криміналістична* – сліди зубів на тілах потерпілих, які утворилися при укусах; характерні сліди знарядь вбивств на тілах потерпілих.

3. *Трасологічна* – сліди рук на предметах обстановки та на знаряддях; сліди взуття на місцях злочинів; сліди зубів на недопалках; сліди транспортних засобів навколо місць виявлення трупів; сліди рублячих та ріжучих знарядь на гілках, якими маскуються трупи. У випадках, коли злочинці зв'язують руки або заклеюють рота людям, які піддалися нападам та тортурам, липкою стрічкою «скотч» або ізоляційною стрічкою, сліди рук нападників можуть залишитись на

такій стрічці; сліди-нашарування мікрочасток у вигляді волокон, які відрізняються від волокон у складі ткани одягу потерпілих та мають однакове походження з мікрочастками, виявленими за іншими епізодами вбивств; мікрочастки на деталях обстановки місця події; у змісті піднігтьових лож трупів потерпілих.

4. *Біологічна* – кров на одязі потерпілих та в змісті піднігтьових лож їх рук; слина на недопалках сигарет, випалених злочинцями (вони можуть знаходитись як на місці вбивства, так і на тому місці, звідти злочинець виглядав жертву); потожирова речовина на головних уборах, рукавичках, предметах одягу злочинця, на знаряддях вбивств; носовий слиз на носових платках, які не належать потерпілим; сперма на предметах одягу, білизни та на тілах потерпілих, на тампонах з мазками з їх трупів; волосся на місцях подій, на тілі, в пальцях рук трупів, на їх одязі; частини епітеліальної тканини в піднігтьовому змісті потерпілих; кров у слідах, які утворилися в результаті травмування злочинця на місцях подій.

5. *Запахова* – проби повітря з місць подій; на знаряддях вбивств та інших об'єктах, які не належать потерпілим; на одязі потерпілих, який контактував з одягом, руками, тілом злочинця; в слідах крові, виділень та у волосі злочинця.

6. *Інша криміналістична* – розташування в укритих місцях, які дозволяють попередньо спостерігати за жертвою, а потім непомітно та раптово нападати на неї; знаходження місць подій поблизу зупинок транспорту; характерні ознаки місць приховання трупів жертв, які дають підставу передбачати добре знання злочинців цієї місцевості та інші; наявність групи суб'єктивних портретів подібних один одному облич'ївмовірних злочинців, складених художниками-криміналістами методом суб'єктивного рисованого портрету або складання «фотороботу» за показаннями потерпілих, які залишилися в живих або свідків; збіг часу вбивств; вчинення злочинів у одні й ті самі дні тижня тощо;

в) наявність дорослих чи підбурювачів інших співучасників.

Розробка такої версії передбачає ретельне дослідження механізму злочину, перевірку можливостей його вчинення одноосібно, аналіз зв'язків неповнолітнього. Відомості про вчинення злочину підлітком у співучасті отримують у результаті оперативно-розшукової діяльності, при допитах свідків, потерпілих, огляді місця події та з інших джерел.

Про наявність дорослих підбурювачів можуть свідчити: викрадення товарів, які цікавлять дорослих осіб; застосування складних засобів подолання перешкод (відмичок, бамп-ключів); виявлення на місці події слідів, речей, предметів, які вказують на перебування там дорослих.

в) наявність фактів приховування з боку дорослих (батьків, осіб, у

яких підліток залишав на збереження викрадені речі, яким дарували такі речі тощо);

г) придбання дорослими викраденого підлітком майна і збут його;

д) залучення неповнолітніх до заняття жебрацтвом, пияцтво, азартні ігри, вживання наркотиків, схилення до бродяжництва тощо.

Перевірка цієї версії проводиться здебільшого в ході встановлення причин та умов, які сприяють вчиненню злочину підлітком, та робить необхідним вивчення його оточення

е) неповнолітній страждає розладом психічної діяльності.

При перевірці стану психічного здоров'я неповнолітнього підозрюваного слід мати на увазі, що самі неповнолітні часто приховують свій психічний недуг, а їх родичі, навпроти, нерідко схильні перебільшувати відхилення в поведінці неповнолітнього. Тому рекомендується звертатись до інших джерел інформації (допити сусідів, педагогів, лікарів, витребування довідок з психоневрологічних диспансерів). У випадку отримання відомостей про наявність у неповнолітнього підозрюваного розладу психічної діяльності, незалежно від його вираження, необхідно призначити судово-психіатричну експертизу.

При плануванні варто враховувати, що при визначенні обставин, що підлягають обов'язковому встановленню, повинні бути передбачені і проведені такі слідчі (розшукові) дії: допит батьків неповнолітнього, його піклувальників, вчителів і вихователів, інших осіб, що можуть дати потрібні дані, а також витребування необхідних документів. До їх числа можуть бути віднесені документи, що містять інформацію про вік неповнолітнього, характеристики (з місця навчання, проживання, роботи, з виправно-трудоваї установи); медичні довідки про амбулаторне чи стаціонарне лікування за весь період життя, а також довідки (характеристики) на батьків підлітка або інших осіб, здатних справляти на нього вплив, втягувати в злочинну діяльність.

Дії слідчого, пов'язані з витребуванням значної кількості документів (характеристик, запитів, довідок тощо), їхнім вивченням і долученням до матеріалів кримінального провадження, повинні бути органічною частиною розслідування, здійснюватися творчо, а не механічно, тому що нерідко від інформації, що міститься в цих документах, залежить планування подальших слідчих (розшукових) дій і тактика їхнього проведення.

Включення до плану конкретних слідчих (розшукових) дій і визначення їхніх строків і черговості залежить від характеру протиправного діяння і від тих вихідних даних, що були зібрані до моменту відкриття кримінального провадження та є в наявності на даний момент слідчої ситуації. Однак при плануванні слідчих

(розшукових) дій рекомендується враховувати вікові особливості підлітків, уникати великих перерв у розслідуванні, визначати черговість і тактику допитів, що виключають вплив дорослих чи старших товаришів, не забувати й про швидку стомлюваність і вразливість неповнолітніх тощо.

Найбільш типовими слідчими ситуаціями, які складаються на початковому етапі розслідування кримінальних проваджень зазначеної категорії, є:

1) слідчий отримує матеріали, дані яких вказують на вчинення злочину саме неповнолітніми (підозрювані можуть бути затримані або свідки-очевидці вказують на причетність до злочину неповнолітніх).

Типові завдання досудового розслідування

1. Встановити сутність події.
2. Визначити ознаки складу злочину в діях затриманих осіб.
3. Визначити вид, особливості та об'єм викраденого майна.
4. Організувати його розшук (якщо неповнолітні встигли звільнитися від викраденого).

Типовий комплекс дій з вирішення типових задач розслідування

1. Провести затримання злочинця, якщо останній був виявлений під час учинення ним злочину або відразу після цього, в результаті переслідування «за гарячими слідами».

2. Провести особистий обшук затриманого відразу після затримання з метою виявлення викрадених предметів, інструментів, знарядь, які використовувались для відпирання запірного пристрою тощо.

3. Провести освідування для виявлення яких-небудь пошкоджень (ран, подряпин, саден тощо) на тілі затриманого, котрі могли утворитись у результаті його проникнення в приміщення, боротьби з потерпілим тощо.

4. Допитати осіб, які здійснювали затримання злочинця, а також свідків з метою встановлення обставин затримання.

5. Провести огляд місця події та місць, прилеглих до місця події, з метою виявлення слідів злочину, слідів перебування злочинця для подальшого їх ототожнення.

6. Допитати потерпілого з метою визначення предмету злочину, обстановки злочину тощо.

7. Провести обшук за місцем помешкання затриманого (затриманих) та, за наявності підстав, то й за місцем помешкання їх родичів, знайомих та інших осіб. Обшук у подібній ситуації проводиться з метою виявлення викраденого майна (якщо він встиг приховати його або передати кому-небудь), слідів підготовки до злочину тощо.

8. Допитати свідків про обставини кримінального правопорушення та особу злочинця (злочинців).

9. Пред'явити для впізнання потерпілому майно, вилучене у затриманого.

10. Призначити судові експертизи:

10.1. Дактилоскопічну.

10.2. Трасологічну за слідами ніг, за слідами знарядь зламу, цілого за частинами, за слідами транспортного засобу тощо.

10.3. Одорологічну.

10.4. Матеріалів, речовин та виробів.

10.5. Медико-біологічну тощо.

11. Пред'явити для впізнання свідкам затриманих осіб.

2) у первинних матеріалах є дані, які дають підстави для припущення, що злочин учинений неповнолітніми (це можуть бути дані, отримані під час проведення огляду місця події: спосіб учинення злочину, об'єкт посягання та обстановка вчинення злочину).

Типові завдання досудового розслідування

1. Встановити склад злочину в діях злочинця (або членів злочинної групи).

2. Встановити особу невідомих членів групи.

3. Вжити заходів із розшуку та затримання злочинця (членів злочинної групи).

4. Розшук викраденого майна.

Типові версії

I. Про місцезнаходження злочинця

1. Злочинець залишився в тому населеному пункті, де вчинив злочин.

2. Злочинець знаходиться поза межами населеного пункту, де вчинено злочин.

3. Злочинець залишився на легальному або перейшов на нелегальне положення.

II. Про місцезнаходження викраденого майна

1. Викрадене майно знаходиться в особистому користуванні у злочинця (наприклад, сам носить викрадені речі)

2. Викрадене приховано (в схованці або в родичів, близьких знайомих тощо).

3. Викрадене реалізовано (за злочинними каналами; за легальними каналами).

4. Викрадене подаровано кому-небудь з близького оточення.

Типовий комплекс дій з перевірки типових версій

1. Провести огляд місця події та місць, прилеглих до місця події (ліфт, підвал тощо) з метою виявлення слідів приходу та уходу злочинця.

2. Допитати потерпілого.

3. Виявити і допитати свідків-очевидців.
4. Провести підвірно-поквартирний обхід з метою виявлення та допиту додаткових свідків-очевидців.
5. Організувати групу переслідування за «гарячими слідами», якщо з моменту скоєння злочину й до приїзду слідчого або слідчо-оперативної групи минув нетривалий час.
6. Проінформувати працівників відповідних територіальних поліції про ознаки злочинця та викраденого ним майна.
7. Представити на впізнання свідкам, які бачили злочинця «в обличчя» та можуть його впізнати, фототаблиці злочинів, котрі розшукуються за вчинення аналогічних кримінальних правопорушень.
8. Скласти зі слів свідка фоторобот злочинця (злочинців) та розіслати його в якості орієнтування в підрозділи поліції.
9. Якщо за фототаблицями особу злочинця опізнано, то з архівних даних встановлюється його адреса, родичі, коло знайомих, зв'язки.
10. Допитати членів сім'ї, знайомих підозрюваного.
11. Допитати сусідів за місцем помешкання підозрюваного.
12. Провести огляд та, якщо є підстави, обшук за місцем помешкання його родичів, близьких знайомих.
13. Організування оперативне перекриття місць можливого збуту та зберігання викраденого.
14. Провести комплекс необхідних НС(Р)Д.
15. Дослідити інформацію про раніше скоєні аналогічні злочини.
16. Надіслати запит про притягнення до юридичної відповідальності в УІТ МВС України.
17. Призначити судові експертизи (аналогічно п. 10 попередньої слідчої ситуації).
18. Розмістити дані про неповнолітнього та учинений злочин у ЗМІ.

2.4. Організація взаємодії під час розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми

До особливостей розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, слід віднести організацію систематичної взаємодії між слідчими, оперативними підрозділами та представниками ювенальної превенції. Підрозділи ювенальної превенції здійснюють ранню профілактику протиправної поведінки з боку неповнолітніх. На них покладаються обов'язки щодо виявлення причин та умов, що сприяють учиненню правопорушень неповнолітніми та відповідне вжиття заходів до їх усунення; розшук неповнолітніх, які залишили сім'ї, навчально-виховні установи; виявлення дорослих осіб, які втягують

неповнолітніх у злочинну діяльність; ведення профілактичного обліку неповнолітніх правопорушників й інше. Тому в цій службі накопичується інформація щодо особи підлітка та його поведінки до вчинення правопорушення, яка необхідна під час досудового розслідування.

Взаємодія з працівниками оперативних підрозділів та інспекторами ювенальної превенції виявляється в сумісному обговоренні матеріалів для вирішення питання щодо відкриття кримінального провадження, в розробці узгоджених планів проведення слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових та профілактичних заходів. До плану включаються версії, що ґрунтуються на слідчих та оперативних матеріалах, дані, які належить перевірити, перелік слідчих (розшукових) дій, профілактичних заходів, визначається строк та виконавець кожного заходу тощо.

У ньому також передбачаються заходи, спрямовані на попередження вчинення злочинів повторно в період проведення досудового розслідування, вивчення та усунення причин та умов злочину, викриття співучасників, насамперед дорослих осіб. Слідчий встановлює місця концентрації груп неповнолітніх, про що повідомляє до оперативних підрозділів та підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України, аналізує умовно або з відстрочкою виконання вироку та особливо ті, які відбували покарання у виправно-трудовах установах. Раніше не розкриті злочини за мотивом, способом, часом та місцем їх учинення; використовує отримані від працівників оперативних підрозділів та відділів(секторів) ювенальної превенції дані щодо виявлення нових епізодів протиправних дій обвинувачених.

На обліку в підрозділах ювенальної превенції Національної поліції України перебувають неповнолітні, які не учинили злочинних дій, але схильні до девіантної поведінки у школі, втікають з дому; неповнолітні, які вчинили протиправні діяння, проте звільнені від кримінальної відповідальності, а також неповнолітні, що мають судимість.

Взаємодія між слідчим і працівниками оперативних підрозділів здійснюється у формі:

- надання оперативним підрозділам доручень на проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 40 КПК України);

- надання оперативним підрозділам доручень щодо розшуку підозрюваних (ч. 3 ст. 281 КПК України).

Проведення слідчих (розшукових) дій доручається працівникам оперативних підрозділів у таких випадках:

оглядів місць подій, в разі:

- необхідності візуального огляду території та окремих об'єктів під час початкового огляду місця події;

- тактичної доцільності та необхідності негайної перевірки інформації, отриманої під час проведення інших слідчих (розшукових) дій, зокрема, допитів.

Дії працівника оперативного підрозділу, як правило, спрямовуються на візуальний огляд:

- знарядь учинення злочину, які залишені злочинцями на місці події. З тактичного боку паралельний огляд знарядь злочину оперативним працівником має тактичні переваги, оскільки: а) встановлюється, що аналогічні знаряддя використовувались під час учинення інших злочинів; б) працівник оперативного підрозділу володіє оперативною інформацією щодо осіб, які могли виготовити знаряддя злочину (наприклад, кастети); в) специфіка використаних знарядь надає додаткову інформацію про особу злочинця;

- прилеглої до місця злочину території з метою виявлення матеріальних об'єктів та слідів, які залишені під час зникнення злочинців після вчинення злочину;

- об'єктів, які не відповідають обставинці місцевості та можуть належати особам, які вчинили злочин.

В межах взаємодії слідчими доручається проведення огляду працівникам оперативних підрозділів і після затримання злочинців. У даному випадку, об'єктами огляду є: а) житлові приміщення затриманих; б) місце роботи затриманих; в) спеціально обладнані місця зберігання знарядь злочину та майна, здобутого злочинним шляхом; г) приміщення осіб, які збували майно, отримане внаслідок злочинної діяльності групи неповнолітніх;

допитів, зокрема:

- необхідність одночасного допиту всіх членів групи злочинців одразу після затримання;

- додатковий допит потерпілого з метою уточнення окремих деталей механізму вчинення злочину;

- допити осіб із метою перевірки додаткових версій, висунутих під час досудового розслідування;

- допити зв'язків затриманих неповнолітніх із метою додаткового отримання характеризуючи даних та збирання інформації щодо способу їхнього життя;

- допити осіб одразу після проведення інших слідчих (розшукових) дій, зокрема власників чи мешканців приміщень, де в ході огляду виявлено знаряддя вчинення злочину чи майно, здобуте злочинним шляхом.

Постійною формою співпраці між слідчими та працівниками оперативних підрозділів під час розслідування злочинів є взаємний обмін інформацією.

Зокрема, працівниками оперативних підрозділів слідчому надається така оперативна інформація:

- щодо неповнолітніх, які раніше привертали увагу оперативних підрозділів, які раніше привертали увагу оперативних підрозділів і можуть бути причетні до вчинення злочинів. Така інформація може бути отримана працівником оперативного підрозділу в результаті аналізу даних оперативних обліків, зокрема інформаційних підсистем, які входять до Інтегрованої інформаційно-пошукової системи Національної поліції України (Єдиної інформаційної системи МВС України) – «Єдиний облік», «Особа», «АПРА», «Доставлені до ЧЧ», «Оріон», «ОДК», «Кримінальна статистика»;

- приблизну структуру організованих груп та участь у їх діяльності дорослих осіб. Працівники карного розшуку здатні набагато швидше отримати таку інформацію, оскільки: а) здійснюють постійний аналіз даних щодо діяльності неформальних груп неповнолітніх, особливо протиправної спрямованості; б) забезпечують оперативний контроль за особами, які повернулись із місць позбавлення волі та не стали на шлях виправлення, та особами, які схильні до вчинення злочинів (у межах індивідуальної оперативно-розшукової профілактики); в) узагальнюють інформацію щодо типової структури організованих груп, у тому числі й сформованих неповнолітніми;

- щодо місць збуту викраденого майна та осіб, до цього причетних. У результаті якісної організації оперативного обслуговування території підрозділи карного розшуку володіють інформацією щодо осіб, які причетні до скупівлі майна, одержаного злочинним шляхом, і, виходячи з предмета конкретного злочину, можуть зорієнтувати слідчого на необхідність допиту конкретних осіб у межах кримінального провадження, зокрема скупників майна, отриманого злочинним шляхом: роздрібних торгівців побутовою технікою (скуповують мобільні телефони, аксесуари, планшети тощо); роздрібних торговців авто-, мототранспортними запчастинами (скуповують колеса, автомагнітоли, відеореєстратори тощо); таксистів (скуповують недорогі ювелірні вироби, дрібну побутову техніку тощо); представників юридичних осіб, які офіційно займаються скупкою майна в населення (ломбарди, комісійні магазини тощо); професійних скупників (які розподіляються на тих, хто займається виключно скупкою: а) антикваріату; б) виробів мистецтва; в) коштовними ювелірними виробами; г) автомоботранспорту (поділяються на тих, що скуповують із метою розбирання та подальшого перепродажу окремих запчастин; перебиття кузовних номерів, виготовлення фіктивних документів та перепродажу); третіх осіб, яким дійсно не було відомо про злочинне походження майна. При цьому необхідно звернути увагу, що неповнолітні у незначній

кількості випадків використовують послуги професійних скупників через відсутність стійкої комунікації з кримінальним середовищем, а збувають викрадене: а) роздрібним торговцям побутовою технікою; б) третім особам, зокрема й неповнолітнім;

- щодо місця знаходження злочинців, які переховуються від слідства. Працівники оперативних підрозділів отримують таку інформації від: а) зв'язків неповнолітніх, які переховуються; б) осіб, які конфіденційно співпрацюють з оперативними підрозділами;

- систему злочинних зв'язків затриманих неповнолітніх;

- очевидців злочину, які невідомі слідчому, шляхом проведення заходів поблизу місця вчинення злочину та опитування громадян¹.

Основними цілями взаємодії слідчих з працівниками підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України є:

1) отримання необхідної інформації про особу неповнолітнього правопорушника;

2) отримання даних про раніше учинені підлітком правопорушення, які мають значення для кваліфікації злочинну (повторність, попередній зговір, наявність мотиву);

3) виявлення причин та умов, які сприяли учиненню злочину неповнолітнім;

4) збір даних про особистість неповнолітнього, його інтереси, товаришів та психологічні особливості, які потрібні для встановлення психологічного контакту;

5) передача матеріалів щодо неповнолітнього для поставлення на облік підрозділами ювенальній превенції у разі закриття кримінального провадження.

Загалом взаємодія слідчого з працівниками підрозділів ювенальної превенції відбувається в таких формах:

- отримання довідок про те, чи перебуває неповнолітній на обліку;

- ознайомлення з матеріалами перевірки на неповнолітнього, який перебуває на обліку, та використання їх під час розслідування;

- отримання іншої інформації від підрозділів ювенальної превенції (щодо раніше вчинених правопорушень; осіб, які можуть бути свідками в межах кримінального провадження; про окремі обставини життя та виховання), що має доказове або тактичне значення для встановлення істини;

- допит інспектора підрозділу ювенальної превенції як свідка;

---

¹Калімбет І.Л. Розслідування корисливо-насильницьких злочинів неповнолітніх : дис. к-та ю. наук: 12.00.09 / Міжнар. гуман. ун-т. Одеса, 2017.С. 110-117.

- направлення до підрозділу ювенальної превенції Національної поліції постанови про закриття провадження в порядку, передбаченому КПК України;

- підготовка подання в державні та громадські установи і організації щодо усунення виявлених у ході розслідування причин та умов, що сприяли учиненню злочину неповнолітнім.

Найбільш активно слідчі використовують таку форму взаємодії, як отримання довідок з підрозділів ювенальної превенції про перебування підлітка на профілактичному обліку.

Для проведення об'єктивного розслідування слідчий може доручити працівникам підрозділу ювенальної превенції Національної поліції України обстеження умов життя та виховання підлітка за місцем проживання, попередньо складаючи запит .Якщо неповнолітній перебуває на обліку, слідчому надсилається довідка, в якій зазначається з якого часу і в зв'язку з чим він був поставлений на облік, *а також:*

- відомості про заходи, застосовані до неповнолітнього у зв'язку з правопорушенням;

- дані щодо відхилення психічного розвитку підлітка, вживання спиртних напоїв та наркотичних засобів;

- дані щодо ставлення батьків підлітка або осіб, що їх замінюють, до виховання, їх вплив на поведінку неповнолітнього, дані про осіб, які негативно впливають на поведінку неповнолітнього;

- мотивовані висновки про можливість виправлення неповнолітнього без ізоляції від суспільства та заходів, які для цього потрібні.

Після закінчення розслідування слідчий складає довідку-характеристику на кожного неповнолітнього та надсилає її до слідчого ізолятора або до підрозділу ювенальної превенції Національної поліції.

У випадках закриття кримінального провадження взаємодія слідчого та інспектора підрозділу ювенальної превенції Національної поліції здійснюється у формі направлення постанови про закриття кримінального провадження відносно неповнолітнього, окремих осіб та епізодів, а також щодо підлітків, що вчинили правопорушення, але звільнені від кримінальної відповідальності та підлягають контролю.

Взаємодія при розслідуванні злочинів, учинених неповнолітніми, активно відбувається між слідчими підрозділами та медичними установами.

У разі необхідності для вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза.

Для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно враховувати при призначенні покарання і обранні заходу виховного характеру, може бути призначена психологічна експертиза (ст. 486 КПК України).

Ефективність боротьби із «молодіжною» злочинністю досягається при повному аналізі проведеної роботи оперативними підрозділами, працівниками ювенальної превенції та органів досудового розслідування Національної поліції, обговоренні недоліків та напрямів їх усунення, налагодженні чіткого інформаційного обміну криміналістичною інформацією між даними суб'єктами.

2.5. Виклик неповнолітнього підозрюваного та його допит

Допит є слідчою (розшуковою) дією, мета якої полягає в отриманні та фіксуванні в установленому кримінальним процесуальним законом порядку показань від допитуваних осіб про будь-які обставини, котрі мають значення для досудового розслідування кримінального провадження.

Зазначена слідча (розшукова) дія є однією з основних джерел отримання вербальної інформації про такі, що готуються або вчинені неповнолітніми кримінальні правопорушення, всі епізоди злочинної діяльності групи злочинів, ролі (положенні) допитуваної особи в складі злочинної групи, особи та ролі інших членів злочинної групи в діяльності групи та вчиненні злочинів тощо.

Варто пам'ятати, що під час допиту неповнолітнього підозрюваного перед слідчим стоїть декілька взаємопов'язаних тактичних задач:

- встановлення (підтвердження) факту існування злочинної групи (організованої групи, банди), тривалості її функціонування та особливостей формування, чисельності та складу групи, статусу та ролі окремих її членів, особливості їх взаємодії між собою, особи кожного члену злочинної групи;
- встановлення всіх епізодів злочинних діянь, вчинених неповнолітнім або членами злочинної групи, обставин їх учинення;
- отримання відомостей, які характеризують особу допитуваного;
- встановлення ролі (статусу) допитуваного в складі злочинної групи, його дій при вчиненні кожного зі злочинів та інших кримінальних правопорушень;
- отримання показань про інші обставини розслідуваних діянь.

Комплексне вирішення названих задач передбачає ретельну підготовку до проведення допиту, котра передбачає, насамперед, кваліфіковану оцінку слідчої ситуації, що склалася на момент допиту. Найбільшу складність має допит у конфліктній ситуації. Конфліктна ситуація може виражатись у повній відмові підозрюваним давати

показання, дача ним повністю неправдивих показань, або показань, які мають характер часткової неправди. Остання ситуація має місце у випадках, коли затримані окремі члені злочинної групи, не заперечуючи своєї участі у вчиненні одного або декількох злочинів, відмовляються від дачі показань (дають неправдиві показання) відносно інших членів злочинної групи, своїй участі в інших епізодах злочинної діяльності тощо. При цьому, знаходячись під впливом з боку інших членів злочинної групи або з інших мотивів, допитуваний може давати неправдиві показання відносно своєї ролі в злочинній групі, вчиненні окремих злочинів, брати основну вину на себе.

В цьому зв'язку вже на стадії підготовки до допиту слідчий вивчає весь комплекс наявної в його розпорядженні інформації про обставини розслідуваних кримінальних проваджень, особливостях структури та функціонування злочинної групи, членом якої є допитуваний, його статус у цій групі, факти знаходження під впливом інших (дорослих) її членів. Ретельне вивчення вихідної інформації у провадженні дозволяє слідчому орієнтуватись у ході допиту по кожному епізоду злочинної діяльності, визначити коло обставин, за якими необхідно отримати показання, та послідовність допиту, в зв'язку з чим позитивну роль відіграє його планування.

Під час підготовки до допиту особливу увагу необхідно приділяти інформації про особу підозрюваного. Відомості, які характеризують особу злочинів, можуть бути отримані в ході допитів осіб, котрі контактують з ними. В якості таких зазвичай виступають родичі, знайомі та ін. Особливий інтерес являють особи, з якими останнім часом підозрюваний не підтримує спілкування, оскільки вони можуть володіти найбільшою об'єктивністю. Цінна інформація може бути отримана в результаті аналізу таких ознак злочину, як спосіб та мотиви злочинних дій, які дозволяють скласти уявлення про риси характеру та професійні навички та вміння допитуваного.

Під час проведення допиту слідчому необхідно враховувати індивідуальні психологічні особливості особи допитуваного, слідкувати за його поведінкою та реакціями, відображати власну поведінку та нейтралізувати власні негативні якості, переслідувати мету допиту та гнучко реагувати на ситуацію, що змінилася. Стосовно психологічного боку допиту необхідно зазначити, що вона характеризується двома тенденціями, котрі полягають у наступному: з одного боку, підозрюваний намагається спілкуватися, аби отримати від слідчого певну інформацію. З іншого боку, він лякається цього спілкування, намагається уникнути його, адже прекрасно розуміє, що слідчий буде впливати на нього таким чином, аби отримати визнати свою участь у скоєному злочині.

Під час досудового розслідування кримінальних правопорушень,

учинених неповнолітніми, не обмежуючись показаннями осіб, які скоїли злочину, слід оперативно вирішувати організаційні питання щодо закріплення показань шляхом проведення різних слідчих (розшукових) дій, аби у випадку зміни позиції співучасників вина їх, тим не менш була доведена. Зазначена обставина передбачає необхідність організації та проведення спеціальної тактичної операції, спрямованої на забезпечення отримання правдивих показань членів злочинної групи, та термінової перевірки й підтвердження результатами інших слідчих (розшукових) дій (допити потерпілих та свідків, обшуки, слідчі експерименти, залучення експертів та проведення судових експертиз та ін.).

На організаційно-тактичні аспекти допиту неповнолітніх осіб, які вчиняють злочини впливають наступні чинники, які повинні обов'язково враховуватися слідчим:

- час затримання злочинця по відношенню до вчинення злочину (по «гарячих слідах», після вчинення одиничного злочину, серії злочинів);
- кількість затриманих учасників злочинного угруповання неповнолітніх;
- участь у діяльності злочинної групи неповнолітніх дорослих осіб;
- наявність у затриманого кримінального минулого або участь у неформальних молодіжних об'єднаннях із власною субкультурою;
- поінформованість батьків або інших дорослих із середовища неповнолітнього щодо його злочинної діяльності;
- затримання неповнолітнього зі знаряддями вчинення злочину та (або) з майном, здобутим у результаті злочинної діяльності;
- інші чинники, які зумовлені конкретною слідчою ситуацією.

Процесуальний порядок допиту неповнолітнього у кримінальному провадженні

Безпосередньо або опосередковано проведення допиту неповнолітніх у кримінальному провадженні та фіксації його результатів визначено у ст.ст. 42, 44, ч. 2 ст. 46, ст.ст. 52, 56, 59, п. 1 ч. 2 ст. 65, ст.ст. 66, 103–108, 223–227, 351–354, 491 КПК України.

Процесуальні особливості допиту неповнолітньої особи передусім полягають у тому, що він:

- проводиться у присутності захисника і залежно від віку та процесуального становища – законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря;
- на стадії досудового розслідування не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день;
- допитуваним свідкам і потерпілим, які не досягли 16-річного віку, роз'яснюється обов'язок про необхідність давання правдивих показань, не попереджуючи про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання.

Згідно з ч.ч. 3, 4 ст. 135, ст. 489 КПК України неповнолітній підозрюваний або обвинувачений *викликається* на допит слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом, як правило, через його батьків або інших законних представників.

Якщо неповнолітня особа викликається на допит повісткою, то повістка зазвичай вручається її батьку, матері, усиновлювачу або законному представнику. Інший порядок вручення повістки допускається лише у випадку, якщо це обумовлюється обставинами кримінального провадження.

Неповнолітній, що перебуває під вартою, викликається на допит через адміністрацію місця ув'язнення. При цьому окремо забезпечується виклик законного представника такого неповнолітнього.

Неповнолітній підозрюваний має *право на побачення зі своїм захисником* до першого допиту без дозволу слідчого, прокурора, суду з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту – мати такі побачення без обмеження їх кількості й тривалості.

Слідчому слід акцентувати увагу, щоб під час проведення допиту неповнолітніх:

- не порушувалися права і законні інтереси неповнолітніх у кримінальному провадженні;
- дотримувався процесуальний порядок проведення їх допиту;
- забезпечувалося всебічне і повне з'ясування обставин, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх (визначених у ст.ст. 91 і 485 КПК України);
- здійснювалася належна фіксація ходу і результатів проведення допиту.

Водночас слідчий ***зобов'язаний вживати вичерпних заходів з метою уникнення безпідставних повторних допитів неповнолітніх***, насамперед потерпілих та свідків, і, як наслідок, мінімізації негативного впливу на них кримінального провадження та/або їх психологічного травмування. Зокрема, слідчому необхідно:

- здійснювати належну підготовку до допиту, передусім складання детального плану його проведення: з переліком запитань, які слід поставити допитуваному, послідовністю їх постановки; доказами, які доцільно пред'явити допитуваному з метою отримання необхідних показань (пояснень) тощо;
- забезпечувати належну взаємодію з психологом (психіатром) в процесі підготовки та проведення допиту неповнолітнього і за необхідності вживати заходів для підвищення його ефективності;
- своєчасно знайомитися з матеріалами провадження загалом і протоколами допитів неповнолітніх зокрема – з метою здійснення

оцінки всебічного та повного з'ясування обставин, передбачених ст.ст. 91 і 485 КПК України й використання всього комплексу доцільних тактичних прийомів під час допиту.

Під час здійснення досудового розслідування слідчому необхідно враховувати, що **згідно з ч. 5 ст. 9 КПК України кримінальне процесуальне законодавство має застосовуватися з урахуванням практики ЄСПЛ**. Крім того, відповідно до ст. 17 Закону України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику ЄСПЛ як джерело права.

Підготовка до проведення допиту неповнолітнього. Вимога дотримання стадійності проведення допиту

Підготовка до допиту є однією з умов отримання від допитуваної особи повних і достовірних показань.

Під час підготовки до допиту необхідно вирішити тактичні завдання, зазначені нижче.

I. Визначення предмета допиту.

II. Вивчення особи допитуваного.

III. Складання приблизного письмового плану допиту.

IV. Визначення інших учасників допиту неповнолітнього, які згідно з законом повинні брати участь у ньому, і вжиття заходів для забезпечення їх участі в допиті.

V. Визначення місця і часу допиту.

VI. Підготовка необхідних матеріалів провадження і речових доказів (документів) для їх тактичного використання під час допиту.

VII. Визначення тактичної необхідності використання аудіо- або відеозаписувальної техніки для фіксації ходу планованого допиту, організація її підготовки.

Розглянемо кожне із завдань більш докладно.

I. Визначення предмета допиту передбачає вивчення і аналіз матеріалів провадження, виділення обставин, щодо яких на допиті необхідно буде отримати інформацію.

До предмета допиту належать обставини:

1) що відповідно до ст.ст. 91, 485 КПК України підлягають доказуванню у кримінальному провадженні;

2) з'ясування яких необхідне для досягнення проміжних цілей розслідування;

3) за допомогою яких можна виявити докази у провадженні;

4) з'ясування яких необхідне для перевірки і загальної оцінки окремих доказів;

5) які, не маючи доказового значення, можуть відіграти важливу

тактичну роль у провадженні.

Під час допиту не слід обмежуватися обставинами, зазначеними в першому пункті переліку, оскільки величезний обсяг інформації, корисної для цілей розслідування, може залишитися поза увагою.

II. Вивчення особи неповнолітнього допитуваного є найважливішим елементом підготовки до допиту. Саме з урахуванням особливостей особистості неповнолітнього слід визначати стратегію допиту, прогнозувати лінію його поведінки і підбирати доцільні тактичні прийоми. До найбільш суттєвої інформації про особистість неповнолітнього допитуваного, що підлягає вивченню, оцінці і врахуванню при підготовці до допиту і при його проведенні, належить: його інтелектуальні, емоційні й вольові якості, моральний рівень, характер типових ціннісних і поведінкових установок; інтереси, хобі; вік; стан здоров'я; близьке соціальне оточення (склад сім'ї, її матеріально-побутовий стан, культурний рівень, психологічний клімат, характер стосунків тощо), інші близькі особи: друзі, їхній моральний образ, вплив на неповнолітнього та інше. Основними джерелами/способами отримання такої інформації про неповнолітнього підозрюваного є:

1) відомості про особливості вчинення та подію злочину, які є опосередкованою характеристикою правопорушника (містяться в матеріалах провадження);

2) відомості про особу (у тому числі біографічні), отримані в процесі проведення інших слідчих (розшукових) дій, зокрема:

– допиту близьких родичів неповнолітнього¹, сусідів;

– допиту педагогів зі школи, де навчається неповнолітній підозрюваний; однокласників, друзів;

– психологічної, комплексної психолого-психіатричної експертизи неповнолітнього.

3) збирання відомостей за місцем навчання неповнолітнього шляхом:

– невідкладного (після встановлення особи підозрюваного або пред'явлення підозри) отримання розгорнутих психолого-педагогічних характеристик (що містять відомості про особливості інтелектуальної, вольової, емоційної сфер особистості неповнолітнього, його індивідуальні якості), характеристик за місцем навчання;

– бесід з оперативними працівниками органів Національної поліції України, які проводили затримання, або зі слідчим, який дану особу вже допитував;

4) особисте спостереження до допиту;

---

¹ Виходячи з положень ч. 2 ст. 65 КПК законний представник неповнолітнього підозрюваного може бути допитаний як свідок (на відміну від законного представника потерпілого).

5) консультація зі спеціалістом-психологом, враховуючи наявні у провадженні відомості про особу неповнолітнього та психологічні особливості неповнолітніх його вікової групи.

До психологічних особливостей, що визначають специфіку допиту неповнолітніх віком від 14 до 18 років (незалежно від їхнього процесуального становища), належать:

а) підвищена потреба самоствердження, що, своєю чергою, проявляється у демонстративній незалежності (відстоюванні своєї зрілості та самостійності), браваді, підвищеному прагненні до наслідування. Прагнення реалізації цієї потреби спонукає багатьох підлітків до вчинення злочинів і визначає їхню поведінку під час слідчих (розшукових) дій, у тому числі й на допиті.

Часто неповнолітні посилаються на групову солідарність і бажання підтримати інших членів групи як основний мотив власної злочинної поведінки;

б) відсутність достатнього життєвого досвіду і незакінчене формування інтелектуальної сфери особистості. Тож вони поступаються дорослим у здатності усвідомити подію загалом, не завжди можуть виділити головне, звертаючи увагу лише на ті явища (факти), які їм цікаві або справили сильне емоційне враження. Крім того, неповнолітні характеризуються підвищеною сугестивністю (здатністю піддаватися впливу, навіюванню)¹.

В аспекті проведення допиту неповнолітніх слід враховувати, що зазначені обставини можуть впливати на:

– правдивість їхніх показань;

– здатність самостійно і повно викладати на стадії вільної розповіді обставини вчиненого злочину, тому, як наслідок, часто неповнолітні потребують допомоги слідчого (прокурора) у вигляді уточнювальних, нагадувальних, деталізуючих запитань, спрямованих на заохочення до продовження розповіді.

III. Складання письмового плану допиту – одна з основних форм підготовки до нього і засіб забезпечення повноти і об'єктивності допиту, ефективності та швидкості його проведення (економії часу та сил).

У плані повинно бути за можливості вичерпно висвітлено предмет допиту й відповідні питання, які слід поставити допитуваному, послідовність їх постановки; докази, які слід пред'явити допитуваному з метою отримання необхідних показань, зокрема, відповідних пояснень.

---

¹ Ганова Г.О., Присяжнюк І.І., Туркот М.С. Притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх: процесуальне керівництво досудовим розслідуванням та підтримання державного обвинувачення: навчально-практичний посібник. К.: Національна академія прокуратури України; ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури», 2013. 82 с.

Прогнозуючи можливість надання неповнолітнім неправдивих показань, необхідно доповнити план допиту цієї особи особливим розділом, призначення якого – руйнування/зупинення спроб допитуваного приховати правду (потрібно визначити конкретні способи і засоби тактичного впливу на допитуваного, що можуть, на думку допитувача, знецінити в свідомості неповнолітнього ідею вчинення опору встановленню об'єктивних обставин події злочину).

IV. Визначення інших учасників допиту неповнолітнього, які згідно з законом повинні брати участь у ньому, до яких належать захисник і залежно від віку та процесуального статусу допитуваного – його законний представник, педагог або психолог, а за необхідності – лікар (див. підрозділи 2.2 і 2.3).

V. Визначення місця і часу допиту неповнолітнього, у процесі якого варто врахувати зазначене нижче.

Допит неповнолітнього підозрюваного (з тактичної точки зору) доцільно проводити в кабінеті слідчого (спеціальному приміщенні в СІЗО), в офіційній обстановці, що підкреслює серйозність ситуації і значимість процесуальної дії, сприяє відмові від надання неправдивих показань (розумінню різниці між допитом і розпитуваннями батьків і педагогів). Крім того, допит у кабінеті слідчого дає змогу допитувачу почуватися більш впевнено володіти обстановкою допиту, зберігати так звану рольову відстань між ним і допитуваним, тоді як у разі допиту за місцем перебування неповнолітнього підозрюваного (вдома, у школі, на роботі) допитувач все-таки «гість», до того ж переважно незваний і небажаний.

Також під час допиту за місцем проживання підозрюваного допитувач ризикує бути скомпрометованим: можуть бути подані письмові скарги про негідну поведінку допитувача (скажімо, прийшов у стані алкогольного сп'яніння, ображав, погрожував «засадити», вимагав неправомірну вигоду тощо).

Коли йдеться про *малолітніх потерпілих або свідків*, важливо, щоб їх допит відбувався у спеціально призначених приміщеннях для роботи з такими учасниками кримінального провадження (так званих зелених кімнатах). Проте, незалежно від наявності чи відсутності такого приміщення, кабінет (кімната, інше приміщення або місце), де проводиться допит таких осіб має відповідати потребам дитини почуватися у фізичній та психологічній безпеці під час процесуальної дії. З метою створення конфіденційного простору, що сприяє готовності допитуваної особи до спілкування, такий кабінет повинен бути ізольований від інших приміщень (кабінетів), а його двері – щільно зачинятися.

Важливо, щоб кімната, де проводиться допит малолітнього

потерпілого чи свідка, була оснащена зручними меблями (диван, два крісла)¹.

Іноді допит свідка доцільно проводити на місці, де він спостерігав подію (факт, явище), про яку йому належить давати показання (часто це є ефективним способом отримання більш повних і точних показань).

Проте категорично *не можна допитувати дитину, що постраждала від сексуального насильства, в місці, де вона могла зазнати травмуючого досвіду*, або такому, яке може з ним асоціюватися. Необхідно, щоб під час допиту неповнолітньої особи були присутні виключно особи, безпосередньо пов'язані з процесом, і вони не повинні заважати їй давати показання.

При визначенні часу допиту слід дотримуватися таких процесуальних вимог і тактичних рекомендацій:

– з огляду на положення ч. 4 ст. 223 КПК України проведення допиту у нічний час (з 22 до 6 години ранку) не допускається – за винятком невідкладних випадків, коли затримка їхнього проведення може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі підозрюваного;

– згідно з ч. 2 ст. 226 КПК України допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад 1 годину, а загалом – понад 2 години на день;

– допит рекомендується проводити у ранковий час, коли підлітки найменш емоційно збуджені, не втомлені (слід враховувати, що максимальна бадьорість (активний період) настає через 3 і 10 годин після пробудження, в цей час у людини найвищий рівень працездатності й уваги).

VI. Підготовка необхідних матеріалів провадження і речових доказів (документів) необхідна у зв'язку з прогнозуванням ймовірних конфліктних ситуацій допиту. При цьому слід не тільки підібрати потрібні матеріали, а і визначити послідовність їх використання під час допиту, зробити у відповідних місцях матеріалів кримінального

---

¹ Дитині варто надати можливість вибору місця для сидіння, що посилить почуття її значущості й додасть сміливості. У комунікації з дитиною допоможуть також іграшки. Слід дозволити (запропонувати) законному представнику, щоб дитина прийшла з власною іграшкою – ведмедиком чи лялькою, але важливо, щоб це не була іграшка з шумовими ефектами, наприклад, машина швидкої допомоги, оскільки вона буде заважати розмові. Іграшка, яку можна стискати, обіймати чи гладити, займає руки і допомагає дитині концентруватися. Дитина може розповідати свою історію іграшки, якщо для неї це буде найбільш комфортним рішенням. Крім того, м'яка іграшка (або улюблена маленька подушка) може використовуватися дитиною для психологічного захисту під час допиту [13, С. 31].

провадження закладки, пронумерувавши останні для швидкого відшукання доказів у потрібний момент допиту.

VII. Визначення тактичної необхідності використання аудіо- або відеозаписувальної техніки як додаткової фіксації ходу і результатів допиту може обумовлюватися багатьма тактичними чинниками, про які йдеться.

Проведення допиту зазвичай передбачає кілька стадій:

- 1) вступна стадія, або стадія встановлення психологічного контакту;
- 2) вільна розповідь;
- 3) отримання (уточнення) показань за допомогою запитань і пред'явлення доказів.

На початку допиту встановлюється особа допитуваного, його анкетні дані, роз'яснюються його права, а також порядок проведення допиту. У разі допиту свідка він попереджується про кримінальну відповідальність за відмову давати показання і за давання завідомо неправдивих показань, а потерпілий – за давання завідомо неправдивих показань. Проте неповнолітнім, які не досягли 16-річного віку, роз'яснюється лише обов'язок про необхідність давання правдивих показань, не попереджуючи про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання (ч. 3 ст. 224, ч. 3 ст. 226 КПК України).

На цьому етапі також встановлюється психологічний контакт з неповнолітнім, що досягається застосуванням тактичного прийому, сутність якого полягає у проведенні допитувачем «розвідувальної» бесіди. Розмовляючи на абстрактні теми, слідчий (прокурор) повинен з'ясувати, які з них найбільш близькі допитуваному, і зосередитися на їх обговоренні. Спокійна бесіда зніме внутрішню напругу, зменшить хвилювання допитуваного. Під час такої бесіди також отримується додаткова інформація про розумові, мовеневі та психологічні особливості допитуваного, які мають значення для вироблення тактики проведення допиту на наступній стадії¹.

В криміналістичній літературі з цього приводу зазначається, що при встановленні психологічного контакту не можна допускати:

- 1) тривалого очікування допиту;
- 2) виявлення надмірної зацікавленості, співчуття;
- 3) обіцянок нездійсненого, використання брехні, заклик до дій, що суперечать нормам моралі тощо².

---

¹ Докл. див. 25, с. 12.

² Процюк О.М. Кримінальна процесуальна регламентація й тактика допиту неповнолітнього підозрюваного : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2017. С. 132-133.

Зазвичай ця стадія триває до 20 хвилин.

На стадії **вільної розповіді** допитуваний на пропозицію слідчого повідомляє відомості про обставини, стосовно яких його викликано на допит. Слід уважно, не перебиваючи і не зупиняючи допитуваного, вислухати його розповідь. Навіть в тих випадках, коли допитуваний свідомо надає неправдиві показання, необхідно їх вислухати, адже нерідко допитуваний починає усвідомлювати, що його показання контролюються, а тому доходить висновку про хибність такої позиції.

На першому допиті не слід пропускати цю стадію допиту навіть для економії часу. Її тактичне значення полягає в наступному:

– вільна розповідь дає змогу отримати такі відомості, на виклад яких допитувач не розраховував і про які могли й не дізнатися, якби допит починався зі стадії відповідей на запитання;

– такий виклад дає можливість допитуваному зосередитися і згадати всі відомі йому відомості, що мають значення для кримінального провадження;

– вільна розповідь сприяє складенню цілісного уявлення про особистість неповнолітнього, про обрану ним лінію поведінки в досудовому провадженні, ступінь фактичної обізнаності особи про ті чи інші обставини, що є предметом допиту;

– розповідь позбавляє допитуваного можливості вже на початку допиту скласти уявлення про обставини, які цікавлять слідчого (прокурора) або відомі йому, і з огляду на це визначити свою лінію поведінки на допиті та (або) в процесі розслідування.

Якщо допитуваний повідомляє не всі відомості, що становлять інтерес для слідчого (прокурора), або повідомляє відомості, які суперечать матеріалам провадження, то *допит переходить у стадію відповідей на запитання*, які ставляться з метою доповнення та уточнення отриманих показань. На цій стадії допиту можуть застосовуватися різні тактичні прийоми, які залежать від ситуації допиту та процесуального положення допитуваного (*докл. див. підрозділи 2.4, 2.4.1, 2.4.2 і 2.5*).

Залучення та участь у допиті неповнолітнього педагога, психолога або лікаря

Відповідно до ч. 1 ст. 491 КПК України, якщо неповнолітній підозрюваний не досяг 16-річного віку або якщо неповнолітнього визнано розумово відсталим, на його допиті за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду або за клопотанням захисника забезпечується участь законного представника, педагога чи психолога, а у разі необхідності – лікаря.

У випадку допиту неповнолітніх потерпілих чи свідків участь зазначених вище осіб забезпечується до досягнення ними 18 років (ч. 1

ст. 226 КПК України).

При проведенні вибіркового аналізу матеріалів кримінальних проваджень щодо злочинів, вчинених неповнолітніми, виявлено випадки, коли у протоколах допиту неповнолітніх зазначається, що допит здійснювався в присутності педагога або психолога (*у протоколі допиту стоїть підпис особи, яка значиться як психолог*), протевідомостей про процесуальний статус та повноваження таких осіб у матеріалах провадження немає. Зокрема, відсутні копії документу, який підтверджує наявність профільної професійної освіти, що підтверджувало б повноваження вказаної особи на участь у допиті підозрюваного як педагога чи психолога.

Правильним є залучення педагога, психолога, а за необхідності – лікаря в порядку ст. 71 КПК України, з винесенням процесуального документу – постанови про залучення до кримінального провадження психолога (педагога, лікаря) в якості спеціаліста, де зазначено не тільки відомості про анкетні дані осіб, а й ступінь (освітньо-кваліфікаційний рівень) освіти та спеціальність¹.

Проведені дослідження свідчать, що участь у допиті неповнолітніх, незалежно від процесуального статусу останнього, зазвичай бере педагог і вона полягає у формальній присутності на слідчій (процесуальній) дії. Між тим залучати **педагога** до допиту малолітніх, а також неповнолітніх підозрюваних чи потерпілих, не бажано, бо педагог не володіє необхідними психологічними знаннями для ефективного допиту таких осіб. Його залучення припустиме у допитах неповнолітніх свідків старшого віку за умови безконфліктних процесуальних взаємовідносин між свідком та особою, що веде допит (слідчим, прокурором). Загалом *педагога припустимо залучати до допиту неповнолітніх, тим паче малолітніх, лише в порядку виключення – у випадку неможливості забезпечення участі психолога.*

Вимога кримінального процесуального законодавства щодо участі **лікаря** під час допиту неповнолітнього насамперед стосується залучення фахівців із дитячих захворювань, зокрема нервово-психічних. Йдеться про педіатра, невропатолога і психіатра. Коли неповнолітній учасник кримінального провадження страждає на психічний розлад або відстає у розвитку, слід залучати лікаря-психіатра.

---

¹ Психолога (педагога), а за необхідності – лікаря, слід залучати не тільки до проведення допиту неповнолітніх осіб, а й до таких слідчих (розшукових) дій, як: одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб, пред'явлення для впізнання та слідчого експерименту, оскільки участь неповнолітнього в цих слідчих (розшукових) діях також полягає в даванні ним певних показань, відповідей на поставлені запитання, тобто всі ці дії містять елементи допиту.

Залежно від ситуації лікар може брати участь у допиті разом із психологом (педагогом) чи без нього.

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень щодо злочинів, вчинених неповнолітніми, свідчить, що нерідко до допиту залучається психолог зі школи, де навчається неповнолітній. Такі психологи зазвичай мають знання і володіють психологічними техніками і технологіями в галузі загальної, вікової та соціальної психології. Проте для того, щоб участь психолога не була формальною, важливо, щоб він був добре обізнаний у юридичній (кримінальній) психології, знав специфіку досудового провадження, а також мав досвід роботи саме з неповнолітніми правопорушниками (потерпілими). Тому вважається правильним залучення до допиту неповнолітніх, залежно від процесуального статусу останніх, **психологів** уповноваженого підрозділу органів Національної поліції України, СІЗО (інших пенітенціарних психологів), центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, які діють під управлінням органів виконавчої влади або місцевого самоврядування, служб у справах дітей міських держадміністрацій, притулків для дітей служб у справах дітей.

Альтернативою психологу також може бути лікар-психотерапевт.

Важливо, щоб психолог, який залучається до кримінального провадження щодо неповнолітнього, мав:

- 1) вищу освіту за спеціальністю «психологія» або «практична психологія»;
- 2) практичний досвід роботи за спеціальністю з неповнолітніми відповідної вікової групи не менше трьох років¹;
- 3) офіційну зайнятість за спеціальністю «психологія» або «практична психологія» (на момент участі у кримінальному провадженні).

Окремо слід зауважити, що при залученні психолога до кримінального провадження щодо злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи необхідно запрошувати психолога тієї ж статі, що і допитуваний.

Аналогічні вимоги загалом стосуються і педагога, і лікаря.

Залучення психолога (психотерапевта, психіатра) до проведення допиту неповнолітнього спрямоване на:

– інформування слідчого, який буде вести допит, про психологічні особливості вікової групи, до якої належить неповнолітній (що підлягає допити);

---

¹ Зважаючи на етапи оволодіння фахом, для психолога, педагога або лікаря фаза адаптації (входження в професію) триває 3–5 років.

- встановлення психологічного контакту і довірливих стосунків з неповнолітнім;
- надання допомоги у формулюванні переліку запитань неповнолітньому;
- виявлення брехні/щирості в показаннях неповнолітнього;
- здійснення допустимого психологічного впливу на неповнолітнього задля подолання його протидії розслідуванню;
- усвідомлення психологічних проблем і труднощів, що можуть виникнути/виникають у процесі допиту, та надання психологічних рекомендацій для їх вирішення;
- допомогу у з'ясуванні окремих обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, передбачених у ст. 485 КПК України (про рівень розвитку, інші соціально-психологічні ознаки особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності; ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; ймовірність наявності дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення тощо).
- розширення психологічних можливостей, вдосконалення професійно-психологічної підготовленості слідчого (прокурора);
- інше.

Для того, щоб участь психолога (лікаря) не була формальною, особі, що проводить допит неповнолітнього (слідчому, прокурору), необхідно дотримуватися наступних етапів і форм взаємодії з ним.

I. Підготовчий етап:

- виокремлення слідчим (процесуальним керівником) актуальних проблем і психологічних труднощів;
- підготовка інформації та матеріалів спеціалісту-психологу для ознайомлення (яка дасть змогу отримати загальне уявлення про подію злочину, особу неповнолітнього допитуваного та його законного представника).

II. Етап постановки слідчим (прокурором) завдань психологу:

- інформування психолога про виявлені під час розслідування соціально-психологічні особливості неповнолітнього;
- спільне прогнозування поведінки неповнолітнього і його законного представника під час допиту;
- постановка завдань і визначення функцій психолога, формулювання спільних мети і завдань;
- обговорення предмета допиту та запитань, що ставитимуться допитуваному (заздалегідь підготовлених слідчим (прокурором)), і загальної тактики допиту;

– роз'яснення психологу процесуальної процедури допиту неповнолітнього, досягнення домовленостей щодо тактичного використання перерв під час допиту (для уточнення подальшої тактики допиту, налагодження втраченого психологічного контакту з неповнолітнім, вирішення проблеми психологічного тиску на допитуваного, здійснюваного законним представником, тощо);

– спільна підготовка до створення сприятливих умов для проведення слідчої (розшукової) дії (вибір місця та часу допиту; підготовка за необхідності допоміжного матеріалу тощо).

III. Знайомство і попередня бесіда психолога з неповнолітнім:

– встановлення психологічного контакту з неповнолітнім; візуальна діагностика індивідуально і соціально-психологічних особливостей неповнолітнього;

– психологічна підготовка неповнолітнього до проведення допиту (діагностика та регуляція психічного стану; пояснення процедури допиту, здійснюване у формі, що відповідає віку неповнолітнього, тощо).

IV. Уточнення спільних дій під час слідчої (розшукової) дії:

– уточнення форм психологічної допомоги з урахуванням всієї сукупності відомостей про неповнолітнього;

– уточнення спільних професійно-психологічних процесів, спрямованих на вирішення завдань слідчої (розшукової) дії;

– схвалення або коригування поглядів, намірів і дій слідчого (прокурора).

V. Взаємодія слідчого (прокурора) з психологом під час допиту:

– психологічна допомога особі, що веде допит (у встановленні та підтриманні психологічного контакту і довірливих відносин, здійсненні професійного спілкування з неповнолітнім, в подоланні бар'єрів і конфліктів у взаєминах з останнім, в ситуаціях протистояння, протидії з його боку);

– психологічна допомога неповнолітньому під час допиту (щодо розуміння поставлених запитань; регуляції психічного стану та ін.);

– спільне виконання необхідних професійно-психологічних дій (збирання інформації про психологічні особливості неповнолітніх підозрюваних, здійснення правомірного психологічного впливу на неповнолітнього та ін.);

– психологічна підтримка особи, що веде допит, при використанні нею тих чи інших психологічних прийомів, методів;

– психологічна діагностика відповідності вербальної інформації, що надає допитуваний, його невербальній поведінці (емоційним реакціям, міміці, жестам) для виявлення неправдивих показань, замовчування інформації, що має значення для провадження, тощо;

– психологічна допомога неповнолітньому в здійсненні «виходу» із допиту, регуляція його психічного стану.

VI. Підведення підсумків допиту і спільної діяльності:

– обмін думками про індивідуально і соціально-психологічні особливості неповнолітнього;

– обговорення досягнутих результатів спільної діяльності, підсумків слідчої (розшукової) дії відповідно до поставлених цілей і завдань.

2.6. Участь законного представника неповнолітнього підозрюваного

На відміну від захисника (адвоката), який надає неповнолітньому правову допомогу, законний представник, як зазначається у коментарі до правила 15.1 «Пекінських правил», передусім залучається до кримінального провадження для надання останньому загальної психологічної та емоційної підтримки. Його присутність під час допиту неповнолітнього спрямована на зменшення негативного впливу кримінального провадження на ще не сформовану психіку допитуваного та є додатковою гарантією дотримання його прав та законних інтересів.

Не можна формально ставитися до залучення законного представника, варто з'ясовувати думку неповнолітнього та/або інших можливих законних представників щодо його кандидатури. Врахування такої думки повністю відповідає вимогам ч. 2 ст. 484 КПК України стосовно обов'язку осіб, що беруть участь у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього, вислуховувати його аргументи при прийнятті процесуальних рішень та вживати всіх інших заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього.

Відповідно до положень ч.1 ст. 226 і ч.1 ст. 491 КПК України законний представник бере участь у допиті неповнолітнього підозрюваного, якщо він не досяг 16-річного віку або якщо його визнано розумово відсталим, а також у допиті неповнолітніх свідка і потерпілого, яким немає 18 років.

Якщо є підстави вважати, що дії чи інтереси законного представника неповнолітнього ***підозрюваного*** суперечать інтересам останнього, на стадії досудового провадження за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді такий законний представник замінюється іншим з числа осіб, які можуть бути законними представниками у кримінальному провадженні (ч.ч. 2, 4 ст. 44 КПК України).

У випадках, коли участь законного представника неповнолітнього (малолітнього) ***свідка чи потерпілого*** може завдати шкоди його інтересам, слідчий, прокурор, слідчий суддя за клопотанням неповнолітнього (малолітнього) чи з власної ініціативи має право

обмежити участь законного представника у виконанні окремих слідчих (розшукових) дій (зокрема допиті) або усунути його від участі у кримінальному провадженні та залучити замість нього іншого законного представника (ч. 3 ст. 227 КПК України).

Постанову про усунення від участі в кримінальному провадженні законного представника та призначення іншого законного представника, зокрема, рекомендується виносити у випадках, якщо:

- поведінка законного представника на допиті, його психологічний вплив на неповнолітнього може негативно вплинути або впливає на проведення цієї слідчої (розшукової) дії, зокрема не дає змоги або ускладнює реалізацію бажання допитуваного співпрацювати зі слідством і давати правдиві показання (у зв'язку з цим слід враховувати, що неповнолітній з 16 років несе кримінальну відповідальність за відмову давати показання і за давання завідомо неправдивих показань);

- законний представник здійснює психологічний тиск (психологічне насильство) на неповнолітнього підозрюваного для його зізнання у вчиненні конкретного кримінального правопорушення;

- законний представник неповнолітнього перебуває у конфлікті з ним, веде асоціальний спосіб життя, зловживає спиртними напоями (або/та вживає їх разом із неповнолітнім), не виконує своїх обов'язків з виховання неповнолітнього тощо;

- є підстави вважати, що законний представник підбурював неповнолітнього на вчинення окремих злочинних або інших протиправних дій, намагався своїм впливом на неповнолітнього допитуваного перешкодити перебігу розслідування;

- законний представник неповнолітнього ухиляється (неявка на допит) або прямо відмовляється від участі у допиті неповнолітнього, що зумовлює затягування кримінального провадження, негативно впливає на встановлення (доказування) фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження;

- надійшла письмова мотивована заява законного представника про неможливість з об'єктивних причин (у зв'язку із відрядженням, хворобою, перебуванням на тривалому лікуванні тощо) взяти участь у допиті неповнолітнього, запланованому на конкретну дату, і прохання перенести цю процесуальну дію, однак є підстави вважати, що перенесення допиту призведе до затягування провадження (порушення розумних строків кримінального провадження);

- надійшло письмове клопотання законного представника про призначення неповнолітньому іншого законного представника або заява про неможливість взяти подальшу участь у кримінальному провадженні;

- надійшло мотивоване клопотання неповнолітнього про заміну його законного представника;
- в інших випадках, обумовлених слідчою ситуацією.

Залежно від конкретних обставин та з метою належного обґрунтування заміни законного представника неповнолітнього до матеріалів кримінального провадження варто долучити:

- характеристику законного представника з місця проживання та останнього місця роботи;
- письмове клопотання неповнолітнього про усунення його законного представника від участі у кримінальному провадженні та про залучення іншої конкретної особи як законного представника (якщо таке клопотання не надійшло раніше);
- письмове клопотання законного представника про призначення неповнолітньому іншого законного представника у кримінальному провадженні (якщо таке клопотання не надійшло раніше).

2.4. Тактика допиту неповнолітніх підозрюваних

Загальними правилами для формулювання та постановки запитань під час допиту є:

- запитання повинні бути нескладні, чіткі, конкретні, недвозначні, стосуватися однієї обставини і не містити незрозумілих неповнолітньому термінів, а також припускати можливість розгорнутої відповіді;
- не слід наголошувати на запитаннях, які цікавлять слідство, і показувати, яке значення надається відповідям на них. Основне запитання краще ставити поміж інших, зненацька;
- неприпустимо ставити навідні запитання, тобто такі, у формулюванні яких міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї (наприклад: «Чи не в спортивному костюмі був Х?»; «Вас було троє?»; правильно запитувати: «У що був одягнений Х?»; «Скільки з тобою було людей?»). Слід пам'ятати, що неповнолітні, яким властиві високий рівень навіюваності та недостатньо логічне мислення, внаслідок навідних запитань можуть визнати те, чого не робили, або дати несвідомо хибну інформацію;
- при постановці деталізуючих запитань слід пам'ятати, що неповнолітні запам'ятовують події (факти, явища) вибірково, тому повністю усунути прогалини в їхніх показаннях іноді неможливо. Наполегливі спроби домогтися бажаного результату, що ґрунтуються на постановці нагадувальних запитань, можуть привести до того, що відсутні в показаннях деталі виявляться вигаданими;

- зорієнтуватися допитувачу в переліку запитань (особливо у тих випадках, коли для підготовки до процесуальної дії було обмаль часу) допоможе римська формула, що містить запитання, відповіді на які становлять предмет доказування в кожному кримінальному провадженні: *«Хто? Що? Де? Коли? Яким чином? Чому? З чією допомогою?»*

Вибір тактичних прийомів, які доцільно використовувати при допиті неповнолітніх, залежать від того, у конфліктних чи безконфліктних умовах він відбувається.

Якщо конфлікт не набув яскраво вираженого характеру, то неповнолітній може видати викрадене майно та знаряддя злочину, назвати співучасників, але разом із тим повністю не розкрити своїх взаємовідносин з ними, вважаючи дану інформацію малозначною. Тому якщо підозрюваний повністю визнає себе винним у вчиненні злочину, допит повинен вестися не менш детально, ніж у випадках, коли він заперечує свою причетність до учинення злочину. При цьому необхідно застосовувати наступні тактичні прийоми:

- максимально деталізувати обставини злочину та роль кожного учасника групи;
- виявляти існуючі в групі норми поведінки та взаємовідносини з метою встановлення її організатора;
- з цією ж метою вивчати поведінку неповнолітнього та інших співучасників після вчинення злочину.

Таким чином, уточняється роль кожного учасника групи неповнолітніх у підготовці та вчиненні злочинів.

Особливості тактики допиту підозрюваних членів груп неповнолітніх мають прояв й у специфіці подолання негативної позиції у допитуваній особи. Це складний тактичний прийом, який включає: виявлення внутрішніх протиріч у показаннях; використання протиріч між відомостями, які містяться в показаннях та іншими доказами; встановлення причин неправдивих показань та життя заходів до їх усунення; стимулювання позитивних якостей неповнолітнього.

Причинами негативної позиції неповнолітніх підозрюваних можуть бути сліпа відданість організатору групи, переконаність, що інші її учасники розцінять правдиві та повні показання як прояв боягузтва, бажання отримати менше покарання тощо. Для подолання негативної позиції можна застосувати наступні тактичні прийоми:

- 1) показ власної обізнаності щодо несприятливих взаємовідносин у групі (якщо вони є);
- 2) фіксація уваги допитуваного неповнолітнього на фактах, які компрометують його в очах інших співучасників;
- 3) уточнення дійсного положення підозрюваного в групі;

4) роз'яснення змісту ст. 66 КК України щодо обставин, які пом'якшують покарання;

5) переконання підозрюваного в необґрунтованості його страху перед організатором, побоювань подальшої розправи з його боку тощо. Якщо слідчий до цього часу має докази винності співучасників, то доцільно пояснити підозрюваному, що його показання аж ніяк не відіграють вирішальної ролі в їх викритті, підкріпити це прикладами;

6) створення уявлення про перебільшену значущість окремих обставин;

7) використання перерви в допиті та подальше його відновлення;

8) поєднання допиту з проведенням інших слідчих (розшукових) дій (слідчим експериментом, пред'явленням для впізнання та ін.) з подальшим відновленням допиту;

9) спеціальне повторення допиту;

10) пропозиція неповнолітньому скласти план (схему) місця вчинення злочину;

11) використання проговорок.

Тактика проведення допиту неповнолітніх підозрюваних у конфліктних ситуаціях

Якщо підозрюваний відмовляється давати показання, заперечує свою причетність до вчинення злочину або є підстави вважати, що він приховує важливу для провадження інформацію чи надає неправдиві показання, то в ході допиту створюється так звана конфліктна ситуація. У такій ситуації допитувач повинен дотримуватися думки, що показання підозрюваного – це не тільки джерело доказів, а й засіб захисту допитуваного від підозри у вчиненні злочину. Тому допитувач зобов'язаний неухильно виконувати приписи закону щодо процесуального порядку допиту.

Відомо, що тактика допиту в умовах конфліктної ситуації полягає насамперед у застосуванні *тактичних прийомів, заснованих на пред'явленні доказів і психічному впливі на допитуваного*, проте щодо неповнолітніх підозрюваних вона має свої особливості. Розглянемо їх докладніше.

Надання неповнолітнім завідомо неправдивих показань. З одного боку, допитувані, які не досягли 18-річного віку, нерідко вдаються до надання завідомо неправдивих показань. Однак в більшості випадків такі показання бувають недостатньо продумані, не мають чіткої логічної структурованості і, як наслідок, характеризуються великою кількістю суперечностей.

За наявності підстав вважати, що неповнолітній надає неправдиві показання, допитувач повинен:

а) з'ясувати/зрозуміти мотиви такої поведінки;

б) спробувати їх нейтралізувати.

Мотивами неправдивих показань неповнолітніх підозрюваних часто є:

- самозахист;
- бажання зменшити свою відповідальність і понести більш м'яке покарання (може мати місце обмова інших осіб);
- почуття товариськості (небажання видати співучасника);
- бажання зберегти авторитет серед однолітків, страх набути репутації «донощика»;
- сором;
- занепокоєння, що про його вчинок довідаються друзі, авторитетні однолітки у школі;
- внесення в процес надавання показань елементів гри, пустування;
- страх помсти з боку співучасників;
- побоювання, що визнання себе винним у вчиненні злочину може завдати шкоди їх близьким;
- страх покарання з боку законних представників;
- переконання щодо відсутності у слідства достатньої сукупності доказів вини у вчиненні злочину;
- неправильне уявлення неповнолітнього про можливості слідства (часом допитувані вважають або їх переконують в тому, що слідство не зможе встановити істину, якщо сам не зізнається у вчиненому);
- стан жертви ситуації, складних життєвих обставин і, відповідно, страх про це розповісти через невіру в можливість розуміння слідчого (прокурора).

Щоб нейтралізувати мотиви, що призводять до надання завідомо неправдивих показань, слідчий (прокурор) може використовувати такі тактико-психологічні прийоми (рекомендації):

- максимальна деталізація отриманих показань сукупно з використанням протиріч і пред'явленням доказів. Слід постійно ставити нові, уточнювальні, деталізуючі запитання, що ускладнить процес надання неправдивих показань, оскільки підозрюваний повинен буде запам'ятовувати сказане (зазвичай це супроводжується уповільненням мисленневих процесів і фізичних рухів);
- демонстрація впевненості в обґрунтованості пред'явленої підозри; поставлення під сумнів достовірності інформації, наданої неповнолітнім, з проханням розтлумачити сказане, навести обставини, що можуть це підтверджувати. При цьому повідомити, що надані відомості будуть перевірені;
- посилення/відновлення боротьби мотивів: надаючи свідомо неправдиві показання або приховуючи якийсь епізод, допитуваний

обмірковує свою позицію і наслідки для себе та близьких. При цьому в його свідомості відбувається боротьба мотивів щодо того – говорити чи не говорити правду. Якщо допитувач зуміє зрозуміти мотив, який спонукав допитуваного давати неправдиві показання, він зможе йому відкрити інформацію, що відновлює боротьбу мотивів. Така інформація, наприклад, може містити відомості про позитивні якості допитуваного; про його сім'ю і родину потерпілого; про встановлення неправдивості його показань (останнє «ламає» систему захисту допитуваного, йому доводиться швидко перелаштовуватися і заново продумувати свою позицію, що обов'язково призведе до нових суперечностей у показаннях);

– проведення допиту двома допитувачами (спільно прокурором і слідчим) шляхом розподілу запитань залежно від предмета допиту. Активність на допиті другого допитувача створює емоційну напругу, що призводить до розсіювання уваги і труднощів у сприйнятті одночасно обох допитувачів, а це також ускладнює процес надання неправдивих показань;

– необхідно терпляче ставлення до спроб неповнолітнього виправдати свій вчинок;

– не варто поспішати з викриттям всіх протиріч (обмовок) і помилкових тверджень підозрюваного. Це може насторожити допитуваного, посилити його самоконтроль (стане більш уважно стежити за своєю мовою) або призвести до відмови від надання показань;

– слід уважно слухати все, що говорить допитуваний, і фіксувати невідповідності між вербальними та невербальними проявами, особливо звертати увагу на прояв емоцій на обличчі, загальмованість дрібних рухів кистей, пальців рук, гомілок і стоп, фізіологічні зміни тощо);

– необхідно, щоб до останнього моменту підозрюваний не знав про ступінь обізнаності допитувача – за таких обставин допитуваний не впевнений у тому, що саме можна сказати, і завжди ризикує надати інформацію, яка суперечитиме наявним у провадженні доказам;

– слід пояснити допитуваному, чим така позиція може зашкодити йому, що слідство використовує найрізноманітніші джерела доказів, застосовує наукові методи їх збирання та дослідження і не ставить за мету обов'язково отримати його визнання;

– часто саме розуміння мотивів надання неповнолітнім неправдивих показань може дати позитивний результат (наприклад, допитувач може сказати, що він розуміє мотиви, з яких допитуваний не бажає давати показання, але в даній ситуації ця позиція може йому істотно зашкодити, оскільки цим він виявляє свої негативні якості й

небажання ставати на шлях виправлення, а слідство ж в будь-якому випадку доведе його провину);

– у разі, якщо від правдивості показань неповнолітнього залежить доля невинних людей, на яких може впасти помилкова підозра, на це необхідно звернути увагу.

Якщо підозрюваний демонструє стійку установку щодо надання неправдивих показань, допитувач крім зазначеного вище також може обрати такі два шляхи:

а) застосувати серію прийомів, спрямованих на допущення легенди – цей варіант можна обрати, якщо немає вагомих доказів щодо вини підозрюваного. У такому випадку психологічний контакт зберігається, а слідчий (прокурор) дає допитуваному можливість заплутатися у власній брехні;

б) використовувати прийоми, спрямовані на припинення брехні при збереженні контактних відносин. Наприклад, можна відразу припинити брехню допитуваного, надавши наявні докази, і спробувати переконати його в тому, що без його правдивих показань не будуть встановлені всі пом'якшувальні обставини, які можуть істотно вплинути на міру покарання.

Якщо неповнолітній вагається, не наважується говорити правду, то можна використати *метод накопичення позитивних відповідей*. Для цього після вільної розповіді допитуваного треба ставити запитання, на які він свідомо відповість ствердно і які частково підтверджують ймовірність його причетності до вчиненого злочинного діяння (загальні питання щодо місця, часу вчинення злочину тощо). Допитувач при цьому може зазначити, що він радий з того, що думки допитуваного і його власні з більшості питань збігаються, а розбіжності мають частковий характер. Такий метод буде сприяти формуванню довірливих стосунків між неповнолітнім і допитувачем. Після цього можна перейти до запитань, які дійсно можуть викликати розбіжності, однак попередня контактна взаємодія матиме позитивний вплив на показання допитуваного.

Часто мотивація такої поведінки допитуваного обумовлена наявністю певного психологічного бар'єру, коли неповнолітній відчуває сильне почуття тривоги, страху і не бачить виходу з ситуації, що склалася, не відчуває в собі сил для подолання виниклих перешкод. Допитуваний не бажає іноді давати показання тому, що він не може обрати чітку позицію.

У вказаних умовах знизити рівень напруги у спілкуванні, викликати бажання шукати законні шляхи вирішення ситуації, що склалася, допоможе *демонстрація позитивних аспектів або перспективи розв'язання ситуації, в якій знаходиться допитуваний*:

- слід спробувати допомогти неповнолітньому побачити ті докази, які можуть надати можливість пом'якшити відповідальність. Такими діями можна переорієнтувати спрямування діяльності допитуваного, зробити його своїм союзником у встановленні обставин, що сприятимуть пом'якшенню його покарання;

- у деяких випадках доцільно переключити увагу допитуваного на іншу важливу для нього інформацію. Наприклад, правопорушника, який заподіяв тілесні ушкодження, можна заспокоїти, зазначивши, що обставини могли скластися так, що він міг убити потерпілого і став би вбивцею, тобто наслідки були б набагато серйознішими.

Заперечення неповнолітнім підозрюваним своєї причетності до вчинення злочину та відмова давати показання на допиті супроводжується часто такими фразами, як: «Я нічого не знаю про це!» або «Я не робив нічого протизаконного!». В даному випадку слідчому доцільно:

- *установити з неповнолітнім психологічний контакт.* Під час встановлення психологічного контакту слідчий повинен провести первинне оцінювання підлітка, яке, на думку вчених, може бути розділене на два види: а) візуальне оцінювання, тобто оцінювання, що ґрунтується на сприйнятті зовнішніх ознак людини (зовнішній вигляд, одяг, вираз обличчя, жестикуляція, хода, голос, особливості мовлення); це оцінювання здійснюється, як правило, при безпосередньому спілкуванні або перед його початком; б) біографічне оцінювання, що ґрунтується на даних, які отримані внаслідок вивчення біографії підлітка; під час цього процесу вивчаються всі відомі про об'єкт характеристики, які можуть слугувати джерелом інформації про оцінюваного: дата народження, шкільна успішність, матеріальний стан тощо. Здійснивши наведені заходи, слідчому доцільно сформулювати відповідне внутрішнє переконання щодо правильності обраної тактики, надавши відповіді на такі запитання:

1) які індивідуально-психологічні особливості має особа і яким чином індивідуальні властивості психічних процесів особи можуть вплинути на її поведінку під час проведення слідчих (розшукових) дій;

2) чи піддається особа психологічному впливу і які прояви в поведінці особи, що мають значення, можуть відбуватися внаслідок його застосування;

3) чи здатна особа з урахуванням рівня її розумного розвитку, індивідуально-психологічних особливостей і емоційного стану розуміти, що стосовно неї застосовується психологічний вплив і які поведінкові реакції у неї може спричинити таке усвідомлення;

4) чи може зашкодити особі застосування до неї методів психологічного впливу та відповідних тактичних прийомів;

5) які методи психологічного впливу та засновані на них тактичні прийоми ефективно застосовувати до особи для виконання конкретного завдання (подолання протидії процесу розслідування, отримання повної та об'єктивної інформації про обставини кримінального провадження, допомога у відтворенні забутого тощо);

б) які поведінкові реакції в особи може спричинити застосування щодо неї тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу;

- визначити оптимальні прийоми психологічного впливу, які класифікуються на чотири групи:

1) приховування намірів слідчого відносно мети впливу;

2) створення в учасників досудового розслідування уявлення про майже повну поінформованість слідчого стосовно обставин учиненого злочину і наявність доказів, що викривають злочинця;

3) створення в певного учасника досудового розслідування уявлення про те, що інші учасники надали правдиві показання;

4) виявлення прихованих об'єктів та осіб, які переховуються.

У такому випадку головна мета слідчого – достовірно встановити причетність неповнолітнього до вчиненого злочинного діяння та отримати від нього хоча б часткове її визнання. Для цього слід враховувати наступне:

- не потрібно з'ясовувати у неповнолітньої особи справжню причину вчиненого злочинного діяння,

- не варто постійно стверджувати про його винність у вчиненому злочині;

- необхідно обговорювати такі теми, які його «морально виправдовують», надають можливість визнати іншого суб'єкта винним у тому, що злочин було вчинено;

- слід вербально пом'якшити зміст підозри:

а) змінивши зміст підозри і оцінку протиправного діяння, шляхом використання менш категоричних (пом'якшувальних) формулювань, наприклад: *вкрав – взяв*;

б) акцентуючи увагу на ненавмисному, спонтанному характері вчиненого злочинного діяння, у стані афекту або під безпосереднім впливом інших осіб як обставин, що зменшують ступінь провини;

- варто надати допитуваному можливість неповного опису або приховування інформації про деякі дії, елементи злочинного посягання за рахунок ймовірності повідомлення такої інформації іншими учасниками злочину або неможливості слідчої перевірки таких показань.

Відмова підозрюваного відповідати на запитання або давати показання. Відповідно до ч. 4 ст. 224 КПК України у разі відмови

підозрюваного відповідати на запитання, давати показання особа, яка проводить допит, зобов'язана його зупинити одразу після отримання такої заяви¹. Недотримання цієї вимоги буде розглядатися як порушення законного права підозрюваного на захист, а також однієї із засад кримінального провадження – свободи від самовикриття (ст. 63 Конституції України, ст. 18, п.п. 4, 5 ч. 3 ст. 42 КПК України).

Водночас, не порушуючи вимогу ч. 4 ст. 224 КПК України, залежно від обставин варто спробувати під час простої бесіди з неповнолітнім та його законним представником (із залученням психолога або без такого) або з інших джерел довідатися про мотиви відмови неповнолітнього давати показання. Якщо така позиція є складовою тактики захисту, то доцільно, з одного боку, дати зрозуміти, що показання підозрюваного не є основним джерелом доказів, що наявні в матеріалах провадження докази достатньо підтверджують його вину, а з другого – варто ще раз вказати на позитивні аспекти укладення угоди у кримінальному провадженні, роль обставин, які пом'якшують покарання (перелік яких є невичерпним), тощо. Зазначене здійснюється з метою зацікавити допитуваного у більш активній участі в процесі розслідування, посприяти розумінню того, що мовчання не тільки не вплине на результативність доказування його вини, а й може завадити йому захистити свої інтереси, погіршить становище у провадженні.

У зв'язку з цим слід зазначити, що закон не забороняє викликати на допит особу, яка відмовилася від надання показань повторно.

Самообмова. Зважаючи, що нерідко неповнолітні вчиняють злочинні дії під впливом дорослих та/або у складі групи осіб або з інших підстав, вони можуть повністю чи частково зізнатися в тому, чого не скоювали. Зокрема, *про самообмову можуть свідчити:*

- нав'язливі запевнення в правдивості зізнання;
- схематичність, завченість показань (виявляється при повторних допитах);
- внесення неповнолітнім при повторних допитах в свої показання все нових і нових подробиць, що суперечать тим відомостям, які були повідомлені спочатку (це відбувається через природний процес забування деталей неправдивих показань, наданих раніше);
- нездатність повідомити факти, що обов'язково повинні бути відомі особі, яка вчинила злочин;
- велика кількість протиріч між окремими частинами показань, між відомостями, які підозрюваний повідомляв в різний час;

---

¹ Заява має прозвучати саме з вуст неповнолітнього допитуваного, а не його захисника чи законного представника.

- наявність в показаннях неправдоподібних деталей;
- використання допитуваним невластивих його віку виразів, формулювань, понять;

- збіг показань підозрюваного з чутками, які поширені в цьому населеному пункті у зв'язку з виявленим злочиним.

У разі виявлення ознак самообмови необхідно:

- здійснити аналіз відповідності показань сукупності наявних доказів;

- детально вивчити матеріали кримінального провадження та дані про особу підозрюваного, особливо про його вольові якості (темперамент, сугестивність, упертість, боягузтво тощо) і можливі розлади психіки;

- перевірити, чи не мав місце фізичний або психічний вплив на допитуваного для схилення до самообмови;

- вжити заходи для встановлення можливих співучасників злочину і осіб, які могли здійснити на неповнолітнього вплив;

- провести його повторний детальний допит, застосувавши тактичні прийоми, спрямовані на перевірку достовірності одержуваних показань (змінити послідовність з'ясування обставин, про які неповнолітній вже був допитаний, що змусить його відступити від стереотипів); акцентувати увагу на з'ясуванні фактів, про які в показаннях не йшлося (хоча за логікою речей допитуваний повинен був знати про них) або згадувалося схематично, суперечливо тощо;

- провести одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб, слідчий експеримент, інші слідчі (розшукові) дії;

- застосувати інші тактичні прийоми, спрямовані на викриття неправдивих показань.

2.6. Застосування відеозапису під час ведення допиту неповнолітнього

Відповідно до ч. 5 ст. 224 КПК України під час допиту може застосовуватися фотозйомка, аудіо- та/або відеозапис. Порядок застосування цих технічних засобів фіксації допиту регулюється ст.ст. 104, 107 КПК України.

Рішення про фіксацію допиту за допомогою технічних засобів під час досудового розслідування приймає особа, яка проводить відповідну процесуальну дію (слідчий, прокурор, слідчий суддя). **За клопотанням учасників допиту застосування технічних засобів фіксування є обов'язковим.**

Про застосування технічних засобів фіксування допиту мають бути заздалегідь повідомлені всі особи, які беруть участь у процесуальній дії.

Інформація про те, що останні своєчасно повідомлені про застосування технічних засобів фіксації, а також про характеристики технічних засобів фіксації та носіїв інформації, які застосовуються при проведенні процесуальної дії, умови та порядок їх використання зазначається у протоколі допиту.

Повідомлення про застосування відеозапису (звукозапису) повинно бути зроблено тактично правильно – повідомляти про це допитуваного слід так, щоб у нього склалося враження, що це звичайний засіб фіксації показань і нічого виняткового в його застосуванні немає. За необхідності неповнолітньому може бути пояснено, що це сприятиме неупередженості розслідування, дотриманню його прав і законних інтересів. *При цьому відповідна техніка під час допиту не повинна впадати в око неповнолітньому допитуваному, щоб не відволікати і не створювати зайвого нервового напруження.*

Оригінальні примірники технічних носіїв інформації зафіксованої процесуальної дії зберігаються у матеріалах кримінального провадження, а їхні резервні копії – окремо.

Під час допиту неповнолітніх відеозапис має стати невід'ємною складовою при допиті неповнолітніх (особливо первинному), оскільки спілкування з ними характеризується великим обсягом невербальної інформації, яку відобразити в протоколі практично неможливо, як і зафіксувати шляхом аудіозапису допиту.

З тактичної точки зору, окрім дисциплінуючого впливу на неповнолітнього, застосування відеозапису, особливо на перших допитах, змінює психологічну атмосферу слідчої (розшукової) дії, оскільки ставить допитуваного в такі умови, при яких його помилкові відповіді, красномовні пояснення, характерне мовчання чи паузи під час обмірковування поставлених запитань чітко фіксуються технічними засобами. Допитуваний підозрюваний, котрий має на меті ввести слідство в оману, розуміючи, що кожне його слово, невербальні дії записуються, поступово втрачає контроль над своєю поведінкою, припускається прорахунків і нерідко, навіть продовжуючи заперечувати свою провину, викриває себе мовчанням або прохоплюється про істотні обставини вчинення злочину.

Крім того, наявність відеозапису дає змогу підвищити об'єктивність оцінки результатів допиту неповнолітніх, використати спеціальні знання в галузі психології, оскільки якісно зроблений відеозапис має певні переваги перед протоколом і частково – аудіозаписом допиту, які полягають у фіксації:

1) безпосередньо мови допитуваного, не інтерпретованої слідчим, який веде протокол;

2) жестикуляції і поз, що приймаються допитуваним;

- 3) мімічних реакцій, що виражають ставлення допитаного до запитань і відповідей на них;
- 4) довгих пауз для обмірковування відповідей на прості запитання або щодо окремих тем;
- 5) ухилення від чітких і однозначних відповідей;
- 6) неодноразової зміни формулювання відповіді при повторі одного і того самого запитання.

Надалі такий відеозапис може бути використаний слідчим та процесуальним керівником для формування власної думки щодо достовірності показань неповнолітнього; виявлення допущених при допиті тактичних прорахунків і помилок, які слід усунути при повторному допиті особи.

Іноді підозрюваний (свідок) з різних мотивів намагається перейти від правдивих до неправдивих показань. У цій ситуації йому необхідно дати прослухати запис власних показань з попередніх допитів. Можна звернути його увагу і на відсутність ознак будь-якого тиску з боку слідчого (прокурора), на мовні звороти, властиві допитаному, щоб запобігти його заяві про те, що він давав показання за заздальгідь написаним протоколом допиту.

За наявності довгих пауз для обмірковування відповідей на окремі запитання варто на наступному допиті відтворити запис (попереднього допиту) і попросити допитаного пояснити різкі зміни темпу його відповідей.

2.7. Складання протоколу допиту неповнолітнього

Протокол допиту неповнолітньої особи має відповідати вимогам ст.ст. 103–106, ч. 2 ст. 491 КПК України. Він складається слідчим або прокурором, які проводять відповідну процесуальну дію, під час її проведення або безпосередньо після її закінчення¹ і підписується усіма учасниками допиту. Якщо особа, яка брала участь у допиті, відмовилася підписати протокол, у ньому має бути про це зазначено (ч. 1 ст. 106, ч.ч. 5, 6 ст. 104 КПК України).

Клопотання допитаного або інших учасників допиту про **доповнення протоколу або внесення зауважень** до нього мають бути задоволені. Такі доповнення та зауваження зазначаються у заключній

---

¹ Фіксування показань паралельно з усним викладенням підвищує повноту та точність запису, однак може негативно вплинути на хід допиту, відволікає допитувача, порушує психологічний контакт між ним і допитуваним. Тому, якщо допит здійснює прокурор, ведення протоколу варто доручити слідчому.

частині протоколу і мають бути підписані тими, хто клопотав про їх внесення (п. 3 ч. 3, ч. 5 ст. 104 КПК України).

Протокол допиту неповнолітнього має правдиво та детально відображати хід процесуальної дії, зокрема для цього:

– необхідно фіксувати як висловлювання неповнолітнього, так і невербальну комунікацію (зміни пози, симптоми тривожності, вегетативні реакції: почервоніння обличчя, тремтіння рук тощо). Зазначене є важливим елементом при оцінюванні всього матеріалу;

– слід точно відтворювати формулювання запитань, що дасть змогу за потреби підтвердити, що вони були адаптовані до вікових та індивідуальних особливостей допитуваного;

– показання неповнолітнього (надані під час вільної розповіді), запитання та відповіді на них заносяться до протоколу в тій послідовності, яка мала місце під час цієї процесуальної дії;

– у протоколі фіксуються всі запитання, у тому числі – які були відведені слідчим, прокурором або на які допитуваний відмовився відповідати, із зазначенням мотиву відводу або відмови;

– якщо запитання неповнолітньому ставили різні учасники допиту, у протоколі має бути зазначена особа, яка ставила конкретне запитання;

– у протоколі має бути відображено поступовість викладу показань неповнолітнього з використанням його лексики. Показання повинні бути записані від першої особи, за можливості – дослівно. Не можна намагатися впорядкувати протокол в єдине ціле і переформулювати висловлювання, особливо – замінювати слова, використовувані для опису події злочину, на спеціальні терміни, що застосовуються дорослими, оскільки це може привести до сумнівів у достовірності показань, дискредитувати їх. Водночас протокол допиту не повинен містити юридичні формулювання, у разі, коли неповнолітній їх вживає, але неправильно розуміє їх значення. Загалом, якщо допитувана особа використовує лексику дорослих, необхідно уточнювати, звідки вона знає і як розуміє терміни (зокрема, щоб виключити ймовірність впливу на показання неповнолітнього дорослої особи);

– у випадку вживання неповнолітнім нецензурної лексики такі показання підлягають переформулюванню за умови збереження їх первісного змісту;

– у випадку використання неповнолітнім жаргонізмів, діалектизмів (місцевої лексики) та інших не зовсім зрозумілих слів, необхідно з'ясувати у допитуваного, як він розуміє їх значення, і зазначити тлумачення у дужках;

– помилкою є фіксування у протоколі стислого викладу показань неповнолітнього. Такий запис може суттєво спотворити не лише форму висловлювань, а і їх зміст, та призвести до неправильної оцінки

достовірності показань;

– якщо було вчинено кілька злочинних діянь, описову частину протоколу допиту доцільно представити у формі кількох частин, що містять відомості про кожен злочинний епізод;

– якщо під час допиту пред'являлися докази, про це має бути зроблено відповідний запис у протоколі та зафіксовано надані неповнолітнім з цього приводу показання.

Виконані неповнолітнім під час допиту графічні зображення (малюнки, схеми, плани тощо), які пояснюють зміст показань, долучаються до протоколу. Важливо, щоб до додатків увійшли і мимовільні малюнки (неконтрольовані каракулі) малолітніх, зроблені в процесі допиту. Останні можуть бути використані під час оцінювання показань такої особи психологом або проведення її комплексної психолого-психіатричної або психологічної експертизи.

Власноручний запис допитуваним своїх показань також стає додатком до протоколу допиту і окремо від нього не має юридичної сили.

Відповідно до ч. 2 ст. 104 КПК України у **разі фіксування допиту під час досудового розслідування за допомогою технічних засобів** про це має зазначатися у протоколі.

Зауважимо, що згідно з положеннями вказаної статті, якщо допит фіксується за допомогою технічних засобів, то текст показань може не вноситися до відповідного протоколу за умови, що жоден з учасників процесуальної дії не наполягає на цьому. У такому разі в протоколі зазначається, що показання були зафіксовані на технічному носії інформації, який додається до нього.

Зафіксовані у протоколі допиту показання дають змогу прокурору як процесуальному керівнику оперативніше (порівняно з відтворенням аудіо- або відеозапису допиту) знайомитися у процесі досудового розслідування з його результатами, зокрема з метою подальшого спрямування провадження шляхом надання відповідних доручень або вказівок слідчому, органу досудового розслідування щодо проведення певних слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій. Тому вбачається доцільним процесуальному керівнику (особливо, якщо він не бере особистої участі у допиті) **орієнтувати слідчого, щоб у випадку аудіо-, відеозапису процесуальної дії найсуттєвіші для провадження показання (запитання і відповіді на них) обов'язково дослівно фіксувалися і у протоколі.**

2.7. Участь захисника в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх

Законом передбачається обов'язковість участі захисника у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. Відмова неповнолітнього підозрюваного від захисника не обов'язкова для слідчого, прокурора і суду і не може бути прийнятою.

Зокрема, відповідно до пункту 1 частини другої ст. 52 КПК України, обов'язкова участь захисника у кримінальних провадженнях щодо осіб, які підозрюються у віці до 18 років, - з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнів у тому, що особа є повнолітньою.

Крім того, слід зазначити, що участь захисника обов'язково необхідна у випадках, коли учинення кримінального правопорушення особою у віці понад 18 років, проте в силу розумової відсталості чи психічної хвороби його сприймання світу відносять до дітей.

Відповідно до ст. 45 КПК України захисником у кримінальному провадженні є адвокат, який здійснює захист підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів виховного та медичного характеру або вирішувалося питання про їх застосування.

Захисником не може бути адвокат, відомості про якого не внесено до Єдиного реєстру адвокатів України або стосовно якого в Єдиному реєстрі адвокатів України містяться відомості про зупинення або припинення права на заняття адвокатською діяльністю.

Чинним КПК України чітко визначається, що захисником у кримінальному провадженні може бути лише адвокат, відомості про якого внесено до Єдиного реєстру адвокатів.

Відповідно до ч. 4 ст. 46 КПК України захисник користується процесуальними правами підозрюваного захист якого він здійснює, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним.

Слід мати на увазі, що наявність у справі законного представника, а також їх участь у проведенні процесуальних дій з неповнолітнім, не звільняє захисника від обов'язкової участі в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.

У разі затримання неповнолітнього відповідно до ст. 208 КПК України участь захисника передбачена з моменту його затримання¹.

---

¹ Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошовий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін. ; [за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило]. Харків : Право, 2013. 824 с.

2.9. Застосування до неповнолітнього підозрюваного запобіжного заходу

Згідно з частиною другою статті 492 КПК України за наявності підстав, передбачених кримінальним процесуальним кодексом до неповнолітнього з урахуванням його вікових та психологічних особливостей, роду занять може бути застосовано один із запобіжних заходів, передбачених КПК України.

Відповідно до статті 29 Конституції України, статті 9 Міжнародного пакту про громадські і політичні права 1966 року, статті 5 Конвенції про захист людини і основоположних свобод 1950 року й відповідних положень та низки інших міжнародно-правових актів з прав людини і судочинства зазначено, що кожна людина має право на свободу та особисту недоторканість, у тому числі і неповнолітня, а тому застосування запобіжного заходу можливе лише у виняткових випадках, за наявності передбачених законом підстав і передбаченому законом порядку.

При обранні щодо неповнолітнього підозрюваного конкретного запобіжного заходу застосовуються положення КПК про загальні підстави та порядок обрання запобіжного заходу з обов'язковим урахуванням його вікових та психологічних особливостей і роду занять.

Зокрема, до неповнолітнього підозрюваного може бути застосовано один із запобіжних заходів, передбачених частиною першою ст. 176 КПК України:

- особисте зобов'язання;
- особиста порука;
- застава;
- домашній арешт;
- тримання під вартою.

Крім того, законодавець передбачив застосування щодо неповнолітнього підозрюваного особливого запобіжного заходу як передання неповнолітнього підозрюваного під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а якщо особа виховується в дитячих закладах – адміністрації цієї установи (ст. 493 КПК України).

При вирішенні питання про обрання неповнолітньому підозрюваному будь-якого запобіжного заходу слідчий, прокурор повинні обов'язково врахувати його вікові психологічні особливості і рід заняття.

Крім того, урахується мета і підстава застосування запобіжного заходу (ст. 177 КПК України).

Зокрема, метою застосування запобіжного заходу є забезпечення виконання підозрюваним покладених на нього процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам:

- 1) переховуватися від органів досудового розслідування та суду;

2) знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення;

3) незаконно вплинути на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, експерта, спеціаліста у цьому кримінальному провадженні;

4) перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином;

5) вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити вчиняти це правопорушення.

Підставою застосування запобіжного заходу є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, а також наявність ризиків, які дають достатніх підстав слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний може вчинити вказані дії.

Слідчий прокурор не мають права без наявності зазначених підстав звертатися до слідчого судді, суду з клопотанням про обрання запобіжного заходу.

Крім того, відповідно до частини п'ятої статті 194 КПК України, під час обрання неповнолітньому запобіжного заходу, не пов'язаного з триманням під вартою, слідчий суддя, суд у разі доведення прокурором наявності всіх обставин, передбачених частиною першою статті 194 КПК України, може зобов'язати неповнолітнього підозрюваного виконувати один або кілька обов'язків, а саме:

- прибувати до визначеної службової особи із встановленою періодичністю;

- не відлучатися із населеного пункту, в якому він зареєстрований, проживає чи перебуває, без дозволу слідчого, прокурора або суду;

- повідомляти слідчого, прокурора чи суд про зміну свого місця проживання;

- утримуватися від спілкування з будь-якою особою, визначеною слідчим суддею, судом, або спілкуватися з нею із дотриманням умов, визначених ними;

- не відвідувати місця, визначені слідчим суддею, судом;

- пройти курс лікування від наркотичної або алкогольної залежності;

- докласти зусиль до навчання;

- носити електронний засіб контролю.

Вищевказані обов'язки можуть бути покладені на неповнолітнього підозрюваного на строк не більше двох місяців. У разі необхідності цей

строк може бути продовжений за клопотанням прокурора в порядку, передбаченому ст. 199 КПК України¹.

2.9.1. Затримання та тримання під вартою неповнолітньої особи

Відповідно до положень ч. 4 ст. 176 КПК України запобіжні заходи застосовуються під час досудового розслідування слідчим суддею за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором, або за клопотанням прокурора; під час судового провадження – судом за клопотанням прокурора.

З метою запобігання настанню ризиків, зазначених у статті 177 КПК України, слідчий під час проведення досудового розслідування у виключних випадках та в установленому законом порядку може звернутися до слідчого судді з клопотанням погодженим з прокурором, про обрання відносно неповнолітнього підозрюваного запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, який передбачений п. 5 ч. 1 ст. 176 КПК України.

Проте слід зазначити, що відповідно до ч. 2 ст. 492 КПК України затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього лише в разі, якщо він підозрюється або обвинувачується в учиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умов, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить настанню вищевказаних ризиків, тобто неповнолітній не розпочне спроб до вчинення нових кримінальних правопорушень, не буде перешкоджати встановленню істини в справі, не переховується від слідства і суду.

Тяжким злочином є злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше двадцяти п'яти тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше 10 років, а особливо тяжкий – штраф понад двадцять п'ять тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк понад 10 років, або довічне позбавлення волі (ч. 4, 5 ст. 12 КК України). Проте слід мати на увазі, що положення частини третьої статті 102 КК України, за якою покарання у виді позбавлення волі призначається неповнолітньому: за тяжкий злочин – на строк не більше семи років, за особливо тяжкий злочин – на строк не більше 10 років, а за особливо тяжкий злочин, поєднаний з убивством –

---

¹ Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошовий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін. ; [за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило]. Харків : Право, 2013. 824 с.

не більше 15 років.

Прокурор – процесуальний керівник у зазначеній категорії проваджень з метою максимального забезпечення дотримання процесуальних гарантій неповнолітнім підозрюваним, обвинуваченим самостійно приймає рішення щодо необхідності застосування запобіжного заходу або перевіряє законність і обґрунтованість відповідного рішення слідчого, після чого передає його на розгляд слідчого судді.

У КПК України зазначено, що окрім учасників кримінального провадження, які мають право ініціювати обрання запобіжних заходів та приймати рішення про їх застосування, таким правом наділена сторона захисту, тобто вона має можливість вносити клопотання про обрання запобіжного заходу, що обґрунтовує задекларований принцип змагальності у кримінальному провадженні

Як виняток, без ухвали слідчого судді, суду неповнолітня особа може бути затримана уповноваженою службовою особою у випадках, визначених у статті 208 КПК України, але не пізніше 60 годин з моменту фактичного затримання повинна бути доставлена до суду для розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу чи звільнена (ч. 2 ст. 211 КПК України).

При затриманні неповнолітнього в порядку ст. 208 КПК України слідчий, уповноважена особа, що здійснила затримання особи, складає протокол затримання, в якому зазначається місце, дата і точний час (година і хвилини) затримання відповідно до положення ст. 209 КПК України, підстави затримання, результати особистого обшуку, клопотання, заяви чи скарги затриманого, якщо такі надходили, повний перелік процесуальних прав та обов'язків затриманого. Копія протоколу негайно під розпис вручається затриманому, а також надсилається прокурору.

Про затримання і взяття під варту неповнолітнього негайно сповіщаються його батьки чи особи, які їх замінюють (ч. 2 ст. 213 КПК України).

Клопотання прокурора або слідчого за погодженням з прокурором про обрання стосовно неповнолітнього підозрюваного розглядається слідчим суддею, судом на загальних підставах у строки, передбачені статтею 186 КПК України. Порядок складання клопотання визначені статтею 184 КПК України.

2.9.2. Передання неповнолітнього підозрюваного під нагляд

Відповідно до частини першої ст. 493 КПК України до неповнолітнього підозрюваного, крім запобіжних заходів, передбачених

ст. 176 КПК України, може застосовуватися передання їх під нагляд батьків, опікунів, піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, - передання їх під нагляд адміністрації установи.

Передання неповнолітнього підозрюваного під нагляд є спеціальним запобіжним заходом для неповнолітніх.

У залежності від того, кому може передаватися неповнолітній підозрюваний під нагляд цей вид запобіжного заходу має дві підстави:

1) передача неповнолітнього підозрюваного під нагляд батьків, опікунів, піклувальників;

2) передача неповнолітніх – адміністрації виховної установи, в якій виховується неповнолітній.

Спеціальними установами для неповнолітніх, відповідно до статті 1 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» є:

- приймальник-розподільник для дітей Національної поліції;
- школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;

- центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я;

- спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України;

- притулки для дітей служб у справах дітей;

- центри соціально-психологічної реабілітації дітей;

- соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка).

Суть зазначеного запобіжного заходу полягає в тому, що батьки (або один з батьків), опікун чи піклувальник або ж представник дитячої установи бере на себе письмове зобов'язання забезпечити належну поведінку та своєчасне прибуття неповнолітнього підозрюваного за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду.

Законними приводами для розгляду слідчим суддею чи судом питання про обрання запобіжного заходу у вигляді передання неповнолітнього підозрюваного під нагляд може бути:

1) письмове клопотання прокурора про обрання цього запобіжного заходу;

2) клопотання сторони захисту під час розгляду питання про обрання будь-якого іншого запобіжного заходу.

Підстави та порядок для обрання вказаного запобіжного заходу визначені статтями 177, 178 КПК України.

Крім того, обов'язковими умовами для обрання цього запобіжного заходу є:

1) наявність згоди (або клопотання) батьків, опікунів, піклувальників та згоди (або клопотання) самого неповнолітнього

підозрюваного;

2) з'ясування слідчим суддею, судом питання, чи спроможні будуть ці особи (батьки, піклувальники, опікуни) забезпечити належний нагляд за неповнолітнім підозрюваним.

Для передання неповнолітнього підозрюваного під нагляд адміністрації дитячої установи, в якій виховується неповнолітній, такої згоди закон не передбачає.

Перед відібранням зобов'язання про взяття під нагляд батьки, опікуни, піклувальники, адміністрація установи попереджаються про характер підозри обвинувачення неповнолітнього і про їхню відповідальність у разі порушення взятого на себе зобов'язання.

Проте в разі порушення цього зобов'язання лише на батьків, опікунів і піклувальників накладається грошове стягнення від двох до п'яти розмірів мінімальної заробітної плати. Накладання грошового стягнення на адміністрацію дитячої установи не передбачає.

Батьки, які взяли зобов'язання про нагляд, мають право відмовитися від подальшого його виконання, заздалегідь про це повідомивши. У цьому разі прокурор має заявити клопотання про зміну запобіжного заходу.

2.10. Повідомлення неповнолітнього про підозру у вчиненні кримінального правопорушення

Відповідно до статті 42 КПК України підозрюваним є особа, якій в порядку, передбаченому статтями 276-279 КПК України, повідомлено про підозру, або особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не врученого їй внаслідок не встановлення місця знаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений КПК України для вручення повідомлень.

Обвинуваченою є особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду в порядку, передбаченому статтею 291 КПК України, тобто фактично обвинувачений і підсудний є одна і та ж особа за процесуальним статусом.

Статус неповнолітньої особи, що вчинила кримінальне правопорушення, визначається за загальними правилами.

Зокрема, визнавши зібрані докази у кримінальному провадженні достатніми прокурор, слідчий за погодженням з прокурором складає письмове повідомлення про підозру та вручає його неповнолітній особі, що вчинила кримінальне правопорушення.

Відповідно до вимог статті 277 КПК України повідомлення про підозру має містити наступні відомості :

- прізвище та посаду слідчого, прокурора, який здійснює повідомлення;

- анкетні відомості особи (прізвище, ім'я, по батькові, дату та місце народження, місце проживання, громадянство), яка повідомляється про підозру;

- найменування (номер) кримінального провадження, у межах якого здійснюється повідомлення;

- зміст підозри;

- правова кваліфікація кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється особа, із зазначенням статті (частини статті) Кримінального кодексу України;

- стислий виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється особа, у тому числі зазначається час, місце його вчинення, а також інші суттєві обставини, відомі на момент повідомлення про підозру;

- права підозрюваного;

- підпис слідчого, прокурора, який здійснив повідомлення.

Зазначена норма є імперативною.

Повідомлення про підозру неповнолітньому вручається в присутності захисника, участь якого є обов'язковою.

Неповнолітня особа, що вчинила кримінальне правопорушення, набуває статусу підозрюваного з моменту повідомлення про підозру або затримання за підозрою вчинення кримінального правопорушення.

2.11. Особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) та процесуальних дій у кримінальних провадженнях за фактами злочинів, учинених неповнолітніми

2.11.1. Огляд місця події

Огляд – це слідча дія, що полягає у безпосередньому візуальному сприйнятті та процесуальному фіксуванні зовнішніх ознак матеріальних об'єктів з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення (ст. 237 КПК України).

Основними тактичними завдання слідчого під час огляду місця події у кримінальних провадженнях за фактами корисливо-насиленницьких злочинів, учинених неповнолітніми є визначення механізму злочинної діяльності, що передбачає:

а) виявлення матеріальних об'єктів та слідів, які вказують на особливості способу вчинення злочину, зокрема:

- знарядь злочину, класифікаційна група яких дозволяє слідчому висунути припущення щодо вчинення злочину спонтанно (використання підручних предметів, зокрема й тих, які були на місцевості до вчинення злочину), сплановано (використання заздалегідь виготовлених знарядь), особами, які не мають злочинного досвіду та (або) особами з кримінальним минулим (використання холодної зброї, інших предметів, спеціально пристосованих для вчинення нападів);

- матеріальних об'єктів, які можуть бути частиною знарядь злочину;

- конкретне місце вчинення нападу, що може свідчити про раптовість чи спланованість останнього;

- розташування потерпілого та злочинців на момент початку нападу;

б) виявлення слідів, які свідчать про вчинення злочину неповнолітніми.

Так, досліджуючи корисливу злочинну діяльність неповнолітніх, в спеціальній літературі наголошується, що на причетність до вчинення крадіжки неповнолітніми може вказувати: відсутність спланованості і цілеспрямованості в діях; невеликі за розмірами сліди рук та ніг, підшов; використання невеликих отворів для проникнення в приміщення; виконані на стінах та підлозі написи, зокрема ненормативної лексики; викрадення невеликих за розміром та вагою предметів; викрадення менш коштовних, але більш яскравих предметів; особисті речі відповідного розміру. Беручи увагу специфіку механізму корисливо-насильницької діяльності, слідчому необхідно звернути увагу на сліди, які підтверджують: а) факт учинення злочину неповнолітніми; б) організований характер учинення конкретного злочину.

Щодо першого блоку, то до фактичних даних та слідів, які свідчать про вчинення злочину неповнолітніми, можна віднести:

- сліди рук, ніг (взуття) з акцентуванням уваги на: розмірі, типі взуття (спортивне взуття, кросівки), марці та моделі спортивного взуття, у зв'язку з популярністю серед молоді окремих брендів;

- залишення на місці вчинення злочину коштовних речей, що пов'язано з нездатністю неповнолітніх оцінити реальну вартість окремих предметів;

- використання підручних засобів як знарядь злочину (каміння, скляні пляшки);

- сліди, які підтверджують хаотичність і спонтанність поведінки злочинців на місці вчинення злочину;

Щодо другого блоку, то до фактичних даних та слідів, які свідчать про вчинення злочину в організованій формі, можна віднести:

- використання спеціально виготовлених або придбаних знарядь для вчинення злочинів, зокрема й вогнепальної зброї, що підтверджує наявність єдиного плану на вчинення злочинів для всієї групи та її відносну стійкість;

- сліди, які підтверджують наявність чіткого розподілу ролей під час учинення злочинів, наприклад, виявлення слідів взуття та інших ознак перебування у місцях підготовки та приховання злочину, що підтверджує виконання одним із членів групи функції спостереження під час учинення злочину;

- характерність тілесних ушкоджень та механізм їх заподіяння, зокрема в разі можливості диференціювати сліди свідомого фізичного впливу на потерпілого за допомогою знарядь злочинів та сліди фізичного впливу, пов'язані з вилученням його майна, наприклад характерні сліди, які залишаються після насильного зривання з потерпілого золотих прикрас.

Кваліфікований огляд дозволяє виявити і зафіксувати обставини, що свідчать про те, що злочин учинений підлітками.

2.11.2. Освідування

Освідування – це слідча дія, що полягає в огляді підозрюваного, свідка чи потерпілого для виявлення на їхньому тілі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу. Під тілом особи розуміється фізична структура людини, весь людський організм, отже, проведення цієї слідчої дії є засобом отримання відомостей про вміст органів людини – шлунку, інших порожнин тіла (в тому числі за допомогою ультразвуку, рентгену тощо, якщо для цього не потрібно проведення судово-медичної експертизи)¹.

Метою освідування є виявлення на тілі підозрюваного, свідка чи потерпілого зовні видимих слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет.

Наприклад, освідування неповнолітнього підозрюваного у кримінальних провадженнях про злочини проти особи проводилося у випадках, коли:

---

¹Кримінальний процес: підручник / [О.В. Капліна, О.Г. Шило, В.М. Трофименко та ін.] ; за заг. ред. О.В. Капліної, О.Г. Шило. Харків: Право, 2018. С. 321.

а) потерпілі вказували на особливі прикмети злочинця та їх локалізацію (наявність шрамів, родимих плям, татуювань, рубців, дефектів статури, бородавок тощо);

б) з матеріалів провадження вбачалося, що на тілі нападника могли залишитися або утворитися сліди контактної взаємодії з предметами обстановки місця події (частки лакофарбового покриття, зерна пороху та інші продукти пострілу, тирса, кров, плями паливно-мастильних матеріалів, змащення зброї тощо);

в) в показаннях потерпілого міститься інформація, що на тілі підозрюваного внаслідок боротьби з ним могли залишитися які-небудь пошкодження, синці, подряпини, укуси, інші тілесні пошкодження.

Під час освідування у таких осіб вилучають піднігтьовий зміст або нігті коротко зрізують та направляють для дослідження. При огляді тіла та одягу уважно обстежують місця, на які менше уваги звертає підозрваний (кишені, манжети, ранти взуття, козирок кашкета, волосся, вушна раковина).

Прийнявши рішення про проведення освідування, слідчий повинен підготуватися до його проведення, підготовка до якого охоплює:

1) прийняття рішення про вид освідування з урахуванням отриманої інформації, процесуального положення особи, місця та способу вчинення злочину (наприклад, спричинення тілесних ушкоджень), для з'ясування наявності інших слідів кримінального правопорушення. За необхідності проведення освідування особи слідчий звертається до прокурора, який виносить про це постанову. Юридичною підставою проведення освідування є тільки постанова про це прокурора;

2) вирішення питання про залучення понятих однієї статі з освідуваною особою, та в залежності від обставин кримінального правопорушення спеціалістів відповідної спеціалізації (у галузі судової медицини, криміналістичної техніки тощо). Стосовно неповнолітніх, слід додати притаманних цій категорії осіб учасників: захисника (адвоката), законного представника (батьків (усиновлювачів), опікунів чи піклувальників особи, інших повнолітніх близьких родичів чи членів сім'ї, а також представників органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній), педагога або психолога. Закон допускає проведення освідування без участі понятих у випадку застосування безперервного відеозапису ходу проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Але й у випадку, якщо здійснюється відеозапис ходу освідування, поняті також можуть бути запрошені, якщо слідчий, прокурор вважатиме це за доцільне (ч. 7 ст.

223 КПК України)¹.

В спеціальній літературі наголошується, що неповнолітньому, який дав згоду добровільно пройти освідування, у переважній більшості випадків неприємно, щоб його оголене тіло оглядав не тільки слідчий, а також присутні за даних умов законні представники, педагог, психолог, лікар, а ще й поняті, які є сторонніми особами. У тих випадках, коли в освідуванні бере участь судовий медик або лікар, спеціаліст, який володіє спеціальними знаннями, взагалі немає необхідності в залученні понятих. В інших випадках це дійсно, право слідчого, яким він користується залежно від слідчої ситуації, що склалася на конкретний момент розслідування;

3) підготовка науково-технічних засобів фіксації ходу та результатів освідування – гумових рукавичок, рулетки, лінійок, фото- та відеокамери, а також засобів виявлення слідів – лупи, УФ-освітлювача, засобів пакування. У випадку інформації про наявність слідів кримінального правопорушення на одязі чи взутті освідуваної особи слід підготувати змінний одяг, взуття на випадок вилучення того, що знаходиться на освідуваному;

4) визначення місця, часу проведення освідування. При виборі місця проведення освідування, слід приймати до уваги мету проведення слідчої (розшукової) дії. Якщо це пов'язане з дослідженням тілесних ушкоджень та зняття пов'язок та бинтів, то його слід проводити в медичній установі для надання при необхідності відповідної допомоги. При визначенні часу проведення необхідно пам'ятати, що це невідкладна слідча (розшукова) дія. Зволікання з її проведенням може призвести до втрати доказової інформації й речових доказів внаслідок навмисних або ненавмисних дій особи, яка підлягає освідуванню, спрямованих на знищення слідів кримінального правопорушення;

5) складання плану проведення освідування, в якому зазначається найбільш раціональна послідовність дій слідчого з особою, що освідується.

Після підготовки слідчий переходить до наступного етапу – безпосереднього освідування, яке рекомендується проводити у встановленій послідовності, зокрема:

1) видалити з приміщення всіх зайвих осіб, у необхідних випадках організувати охорону приміщення та запросити учасників слідчої (розшукової) дії;

2) засвідчити особистість неповнолітнього освідуваного та інших учасників за їх документами та оголосити постанову про проведення

---

¹Кримінальний процес: підручник / [О.В. Капліна, О.Г. Шило, В.М. Трофименко та ін.]; за заг. ред. О.В. Капліної, О.Г. Шило. Харків: Право, 2018. С. 322.

освідування, повідомивши при цьому всіх учасників процесуальної дії про застосування звуко-, відеозапису (у випадку їх застосування);

3) повідомити всіх учасників про мету проведення цієї слідчої (розшукової) дії, роз'яснити учасникам їх права та обов'язки. Враховуючи специфічний об'єкт дослідження, тіло людини, слід звернути увагу присутніх, що при проведенні освідування відбувається вторгнення в сферу особистих прав і свобод людини, що закріплені Конституцією України. Особливо на це слід звернути увагу при освідуванні неповнолітньої особи. При освідуванні можуть бути розкриті інтимні особливості особистого життя особи, які він приховує від інших. Тому учасників освідування слід попередити про недопустимість розголошення чи використання фактів, які стануть відомими під час проведення даної слідчої (розшукової) дії. Всім учасникам слідчої (розшукової) дії слід роз'яснити їх права та обов'язки, ознайомити їх з порядком проведення слідчої (розшукової) дії. З'ясувати в учасників слідчої (розшукової) дії, чи не бажають вони заявити клопотання;

4) запропонувати неповнолітньому підозрюваному добровільно пройти освідування, а в разі його відмови, освідування повинно бути проведено примусово. Заслужує на увагу морально-етичний аспект проведення освідування. Існують різні думки щодо можливості (і необхідності) примусового огляду свідків, потерпілих і підозрюваних. На нашу думку, примус щодо свідків і потерпілих, особливо з числа неповнолітніх, недоречний.

В якості методу впливу на цих осіб, які не бажають добровільно пройти освідування, має бути обране переконання. Теж саме стосується і неповнолітнього підозрюваного, але в разі категоричної відмови від його проведення, у виняткових випадках, до нього можуть бути застосовані заходи процесуального примусу.

Після вирішення організаційних питань, слідчий переходить до проведення освідування, а саме безпосереднього огляду тіла неповнолітньої особи, яке слід проводити в наступній послідовності:

- спочатку провести загальний огляд неповнолітнього освідуваного, який проводять зверху вниз, від загального до окремого, зафіксувати одяг, оглянути відкриті ділянки тіла (голову, шию, кисті рук). При огляді відкритих ділянок, слід звернути увагу на ділянки, вкриті волоссяним покривом. Оглянувши кисті рук, слід старанно оглянути їх тильну та долонну сторони, звертаючи увагу на основну і середню фланги пальців, складки шкіри в області п'ясткових кісток, міжфалангові та міжпальцеві складки, ложе нігтів;

- запропонувати неповнолітньому освідуваному послідовно знімати одяг, окремо складати предмети одягу, якщо було прийняте

рішення про доповнення освідування оглядом одягу;

- оглянути тіло неповнолітнього освідуваного.

Огляд тіла рекомендується здійснювати послідовно із залученням до освідування спеціалістів, а саме у динаміці зверху до низу, оглядаючи частини тіла за виглядом спереду, ззаду і з боків. При цьому спеціалістам слід застосовувати пошукову та фіксуючу криміналістичну техніку. Описуючи тілесні ушкодження, завжди необхідно відзначати: вид ушкодження (синець, садно, рана, перелом, опік), кількість і локалізацію (місце розташування на частині тіла) ушкоджень, розміри (довжина, ширина, діагональ), конфігурацію (форму), стан (наприклад, рана кровоточить, садно має кіркове утворення, опік пузириться), колір (особливо синців і саден), характер країв ран і периферичної поверхні, взаємне розташування ушкоджень, їх розташування щодо інших орієнтирів. Описуючи особливі прикмети, варто також вказувати: характер, найменування, місце розташування, форму, розмір, колір, зміст татуйованого малюнка або напису. Відповідно, слід описувати ушкодження і різноманітні сліди на одязі чи взутті.

З метою фіксації фактів про проведене освідування складається протокол (ч. 5 ст. 241 КПК) згідно з вимогами статей 104-106 КПК України у якому зафіксовані дані мають доказове значення. У вступній частині протоколу вказується час і місце його складання, час початку і закінчення слідчої (розшукової) дії, дані про особу, що провадить слідчу (розшукову) дію і осіб, що беруть у ній участь (прізвище, ім'я, по батькові, а в необхідних випадках і їх адреси); посада, звання, прізвище, ім'я, по батькові судово-медичного експерта чи лікаря, що брав участь у провадженні освідування. Обов'язково повинно бути зазначено в протоколі, що понятим та іншим учасникам слідчої (розшукової) дії роз'яснені їх права і обов'язки.

Умови проведення слідчої (розшукової) дії, всі дії слідчого в тій послідовності, як вони проводилися, а також все виявлене фіксується в описовій частині протоколу. У ньому також зазначаються, чи мало місце оголення тіла оглянутого, чи заперечував він проти цього чи ні, а також вказуються результати освідування, що, в якому вигляді і в якому місці тіла виявлено.

У протоколі не дається пояснень, інтерпретації знайдених фактів, явищ, не висловлюються думки слідчого про механізм утворення тих або інших слідів, їх походження. У протоколі фіксуються знайдені на тілі сліди кримінального правопорушення або особливі прикмети. Зокрема, слід описати сліди крові, вказуючи їхній вигляд за механізмом утворення (патьоки, помарки, краплини, бризки), розмір і локалізацію. Крім цього слід застосовувати технічні засоби фіксування слідчої (розшукової) дії (фотографування, відеозапис чи інші технічні засоби)

(ст. 107, ч. 4 ст. 241 КПК). Для цього доцільно використовувати кольорові фотознімки, що дозволить більш природно фіксувати колір подряпин, синців, різноманітних татуювань. Адже пошкодження існують обмежений час, перебувають у динаміці і характеризуються визначеними кольоровими змінами. Треба зафіксувати стан одягу, характер наявних ушкоджень, їх розташування. Доцільно здійснювати зйомку окремих частин тіла, на яких є пошкодження (синці, крововиливи, кіптява пострілу та ін.) детальним методом.

Оскільки в процесі освідування можуть бути виявлені сліди, що швидко змінюються, то їх необхідно описати в протоколі максимально детально й точно. Якщо фіксуються сліди тілесних ушкоджень, доцільно описати їх локалізацію, розміри, конфігурацію, колір, характер країв. При фіксації особливих прикмет, їх опис доцільно здійснювати за правилами словесного портрета. Малюнок і колір татуювання також підлягає докладному опису.

Указується місце розташування татуювання, повністю відтворюється його текст (якщо він є). Відповідно до положень КПК України, протокол підписують особи, що брали участь у провадженні слідчої (розшукової) дії, поняті і слідчий або прокурор. Якщо ж освідування проводилося примусово, копія протоколу освідування надається особі, щодо якої проводилося освідування.

При фотографуванні перебігу даної слідчої (розшукової) дії на знімках показують наявність особливих прикмет та пошкоджень, їх локалізацію, фотографуючи лише ті ділянки шкіряного покриву, де вони виявлені.

При освідуванні застосовують вузлову та детальну фотозйомку.

Вузловою зйомкою фіксують ділянки тіла з плямами крові, лакофарбового покриття, пошкодженнями (садна, подряпини, колоті та різані рани та ін.), що виявляються, татуюваннями. На тілі та одязі особи, яка освідується фотографують також частки, забруднення, садна, подряпини, сліди зубів, розриви одягу, котрі могли бути залишені потерпілим. Точне їх розташування фіксують відносно якої-небудь ділянки тіла.

Прикмети, татуювання, а також відмінні особливості пошкоджень татуювань, інші сліди фіксують детальною зйомкою. Для передачі дрібних деталей застосовують макрозйомку. Слабковидимі татуювання, сліди укусу виявляють методами контрастуючої фотографії.

2.11.2. Затримання та взяття під варту неповнолітнього

Повинне застосовуватися лише у виняткових випадках (ст.ст. 208, 213 КПК України), при наявності підстав, передбачених статтею 177 КПК

України. Прийняття такого рішення вимагає оцінки обставин учиненого й особливостей особистості підлітка.

У разі затримання неповнолітньої особи уповноважена службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана негайно повідомити про це його батьків або усиновителів, опікунів, піклувальників, орган опіки та піклування (ст. 213 КПК України).

При цьому враховуються його дії після вчиненого злочину, небезпека рецидиву, можливість і намір сховатися від органів досудового розслідування і суду. Приймаються в розрахунок і зухвалість злочинних дій, спрямованість наміру і продуманість учиненого, повторність здійснення злочину, наявність міцних зв'язків із кримінальним середовищем і інше.

Затримання неповнолітнього повинно бути підготовлено і проведено так, щоб не залучати до нього зайвої уваги: не затримувати підлітка в школі, за місцем роботи, коли він знаходиться в компанії тощо. Варто враховувати можливість опору, використання при цьому вогнепальної чи холодної зброї, спецзасобів.

Затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього лише у разі, якщо він підозрюється або обвинувачується в учиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання ризикам, які зазначені у статті 177 КПК України.

Про затримання неповнолітнього, підозрюваного в учиненні кримінального правопорушення, складається протокол, в якому, крім відомостей, передбачених статтею 104 КПК України, зазначаються: місце, дата і точний час (година і хвилини) затримання відповідно до положень статті 209 КПК України; підстави затримання; результати особистого обшуку; клопотання, заяви чи скарги затриманого, якщо такі надходили; повний перелік процесуальних прав та обов'язків затриманого. Протокол про затримання підписується особою, яка його склала, і затриманим. Копія протоколу негайно під розпис вручається затриманому, а також надсилається прокурору.

2.11.3. Обшук

Обшук проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукання знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте у результаті його учинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб. Обшук проводиться на підставі ухвали слідчого судді. У разі необхідності провести обшук слідчий за погодженням з прокурором або прокурор звертається до слідчого судді з відповідним

клопотанням. При обшуку, як правило, повинен бути присутнім законний представник підозрюваного. Якщо його присутність неможлива, то запрошується представник житлово-експлуатаційної організації за місцем проживання особи чи керівник органу місцевого самоврядування. Під час обшуку в гуртожитку чи за місцем роботи повинен бути присутнім вихователь чи представник адміністрації. Перед початком обшуку підлітку і проживаючим (працюючим) з ним особам пропонується добровільно видати шукані об'єкти. З огляду на те, що досить часто підлітки скоюють дрібні крадіжки (у тому числі, у своєму середовищі), доцільно з'ясувати, чи немає в них речей, їм не приналежних. Видача таких речей дозволяє виявити й інші кримінальні правопорушення.

При затриманні відразу декількох підозрюваних неповнолітніх рекомендується проводити обшуки одночасно в усіх затриманих. Для цього створюються декілька (за числом затриманих) слідчо-оперативних груп, визначаються способи зв'язку між ними (телефоном, радіо тощо).

Під час обшуку шукають не тільки викрадене, знаряддя злочину, одяг та взуття, в яких неповнолітній перебував на місці вчинення кримінального правопорушення, але й носії відомостей про зв'язки та знайомства підозрюваного, його моральний облік.

При підготовці до обшуку необхідно володіти інформацією про батьків і взаємини в родині. Зрозуміло, при підготовці до обшуку здійснюються і дії загального характеру: ознайомлення з місцем обшуку, визначення складу слідчо-оперативної групи, залучення фахівців, забезпечення присутності понятих тощо.

При здійсненні грабежів, розбійних нападів підлітки нерідко заволодівають дрібними предметами, що представляють для них особливий інтерес: брелоки, ланцюжки, браслети, ножі, годинник тощо. Ці речі можуть відкрито знаходитися в кімнаті підлітка, бути на ньому. Тому обшук у приміщенні повинний сполучатися з особистим обшуком, здійснюваним по загальних процесуальних правилах.

Якщо предметом обшуку є одяг і взуття підлітка, то про викрадене ним, необхідно допитати батьків у сусіднім приміщенні, яка одяг і взуття належать йому, яка його братам (сестрам), дорослим особам.

При виявленні об'єктів підозрілого походження недоцільно тут же з'ясовувати, як вони виявилися в будинку. Це варто зробити пізніше, після обшуку, допитавши окремо підлітка і його батьків, у випадку протиріччя в їх показаннях – провести одночасний допит.

У процесі обшуку можуть бути виявлені предмети, що свідчать про участь у злочинній акції поряд з підлітком і дорослими особами:

професійно виготовлені відмички, знаряддя злочину, речі, що підлітки звичайно не викрадають.

Як відзначалося раніше, одна з задач обшуку – одержати інформацію про особистість підлітка, його інтереси, умови життя, виховання. У ході обшуку можуть бути виявлені обставини, що свідчать про вживання підлітком спиртних напоїв, наркотиків, предмети порнографії, записи і добутки нецензурного характеру. Усі ці факти необхідно відобразити у протоколі обшуку для наступної перевірки версії про залучення підлітка в злочинну діяльність.

У гуртожитку обшукується ліжка підлітка, його тумбочка (полка), особисті речі, у тому числі, що знаходяться в камері зберігання. При необхідності обшуковуються місця загального користування. Якщо потрібно розширити зону обшуку, то це варто відобразити в ухвалі і забезпечити присутність осіб, чії речі будуть обшукуватися.

У ході обшуку важливо спостерігати за підлітком. У силу таких вікових рис, як підвищена збудливість, недостатнє вміння володіти собою, він більш явно, чим досвідчений дорослий, реагує на дії і слова слідчого. Так, позитивний ефект може дати «розмовна розвідка», коли слідчий повідомляє про свої наміри, перевіряючи реакцію підлітка. Природно, спостерігати треба і за іншими членами родини, що є присутнім при обшуку.

2.11.4. Допит

Допит є найбільш поширеним засобом отримання доказів. Його зміст полягає в отриманні від допитуваної особи достовірних відомостей про обставини, що мають значення для встановлення істини у справі.

Особливості допиту неповнолітнього пов'язані з наявністю специфічних рис їх психології. Деякі психологічні риси неповнолітніх можуть перешкоджати отриманню повних та достовірних показань (йдеться про менший, ніж у дорослих, обсяг знань та досвіду, меншу здібність до концентрації уваги, менший розвиток аналітичних здібностей при сприйнятті та оцінці почутого, емоційність суджень та дій). Підлітки частіше від дорослих допускають помилки під час визначення відстані, відрізків часу, послідовності дій. Неповнолітні можуть використовувати поняття, терміни, які застосовують дорослі, перекручуючи їх реальний зміст або не розуміючи зміст, підтвердити запропоновані допитувачем формулювання, соромлячись запитати пояснення їх. Водночас неповнолітнім властиві точність сприйняття і тривалість утримання в пам'яті деталей події та властивостей предметів, які їх зацікавили.

Слід пам'ятати, що відповідно до частини другої статті 226 КПК України допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день.

Характеризуючи особливості допиту неповнолітніх (підозрюваних, обвинувачених), варто мати на увазі, що неповнолітні, спілкуючись зі своїми ровесниками або з дорослими, досить часто зазнають навіювання і можуть непомітно для себе підмінити особисте сприйняття висловлюваннями інших осіб, що мали розмову з ними.

Формування показань неповнолітніх являє собою психологічний процес, що характеризується повним і точним (або неповним і неточним – в залежності від конкретних об'єктивних та суб'єктивних обставин) сприйняттям конкретних подій і обставин за допомогою органів чуття і свідомості, запам'ятовуванням сприйнятого, переробкою і утриманням його в пам'яті, згадуванні (чи впізнанні) і правильним відтворенням в ході допиту повних і достовірних даних про подію та обставини.

Враховуючи вікові особливості особистості неповнолітніх, варто ретельно готуватись до проведення допиту: детально вивчити особистість допитуваного, з'ясувати обстановку в сім'ї, його відносини з родичами, умови проживання та навчання. При підготовці до допиту необхідно відмовитися від прямих запитань, максимально їх розділяючи, що, в свою чергу, допоможе попередити можливість отримання невірних показань при допиті.

У ході допиту слід припиняти застосування неповнолітнім жаргону, нецензурних виразів. Доброзичливий тон допиту передбачає контроль за поведінкою допитуваного, зауваження та попередження у випадках прояву розв'язності з його боку.

На початку допиту необхідно у зрозумілих виразах пояснити права та обов'язки допитуваного, а також розповісти, хто і для чого присутній на допиті. Таке пояснення – перший крок до завоювання довіри з боку неповнолітнього допитуваного.

Наступний крок – вступна частина допиту, в ході якої слідчий дає можливість неповнолітньому освоїтись у невизначеній обстановці, водночас продовжуючи вивчення особистості підлітка, на підставі питань анкетної частини протоколу допиту, продовжуючи з'ясовувати коло його інтересів, ставлення до оточуючих тощо. З метою перебороти скутість та напруження допитуваного, необхідно провести тривалу бесіду, щоб неповнолітній відчув заінтересованість слідчого в його долі.

У ході розповіді підліток часто слідує не ходу подій, а виниклим асоціаціям, проте його не можна квапити, обривати, договорювати за нього. Якщо неповнолітній знаходиться у стані збудження або пригнічення у зв'язку з подією злочину, фактом затримання доцільно

обмежитись допитом лише в обсязі, необхідному для невідкладних слідчих дій, а детальний допит трохи відкласти. Велике значення під час допиту має етап запитань та відповідей. Ставлячи питання, доречно ґрунтуватись на асоціаціях, які відповідають обсягу знань та колу інтересів допитуваного. Підліткам легше впізнати предмет чи місце ніж, описати його.

Під час допиту неповнолітніх необхідно дотримуватись наступних рекомендацій: створювати обстановку допиту, найбільш сприятливу для встановлення психологічного контакту; бути ввічливим та уважним, маючи на увазі підвищену самооцінку неповнолітнього, відчуття достоїнства; особливу увагу звертати на формування запитань – вони повинні мати зрозумілу, чітку форму, бути доступними і зрозумілими неповнолітньому, враховувати віковий та інтелектуальний розвиток; не вживати складні терміни; критично оцінювати отриману під час допиту інформацію, співставляючи її з доказами, оперативно-розшуковими даними; акцентувати увагу допитуваного на наявних доказах в цілях попередження неправди, відмови від дачі показань, обмови і самообмови; виключати проведення повторних допитів, а також довгого його проведення; використовувати інформацію про особу допитуваного, отриману офіційним та неофіційним шляхом як в процесі підготовки до допиту, так і під час нього; роз'яснювати присутнім стороннім особам їх роль у допомозі слідчому, акцентуючи увагу на тому, що оціночні функції не входять до його компетенції.

Також під час допиту малолітніх слід урахувувати їх швидку стомлюваність. Якщо допит триватиме значний проміжок часу, слід передбачити додаткові перерви. Стверджується, що діти віком 5-7 років можуть бути уважними близько 15 хвилин, 7-10 років – близько 25 хвилин, старші 12 років – близько 30 хвилин.

Під час допиту неповнолітніх використовуються такі тактико-криміналістичні прийоми: вислуховування легенди, у ході якого слід дати можливість допитуваному викласти свою версію події (знаючи з інших джерел про її неправдивість).

Якщо дитина не досягла шістнадцятирічного віку або якщо неповнолітнього визнано розумово відсталим, на його допиті за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду або за клопотанням захисника забезпечується участь законного представника, педагога чи психолога, а у разі необхідності – лікаря (ст. 491 КПК України).

При необхідності в допиті неповнолітнього свідка (потерпілого) беруть участь його законні представники чи близькі родичі (ст. 441 КПК України). Питання про доцільність їхньої присутності зважається в кожному випадку з обліком сформованої до даного моменту слідчої ситуації.

Виклик неповнолітніх на допит здійснюється, як правило, через їхніх батьків чи законних представників. Якщо ж у слідчого є достатні підстави вважати, що ці особи причетні до злочинних дій чи підлітка, здатні схилити до негативної поведінки, то реалізуються інші варіанти. Небажано викликати телефонограмою, тому що це спричинить непотрібний розголос. Украй небажано доставляти підлітка приводом, адже це може зашкодити встановленню психологічного контакту.

Неповнолітні, які знаходяться під вартою викликаються на допит через адміністрацію місця їхнього утримання.

2.11.5. Пред'явлення для впізнання

Особливості тактики пред'явлення для впізнання обумовлюються винятковими особливостями психіки неповнолітнього. Легковажна поведінка підлітка (зухвала поведінка, грубе поводження з особою, яка впізнає) може вплинути на особу, яка впізнає та знизити доказове значення результатів цієї слідчої (розшукової) дії. Інші ж неповнолітні, навпаки виявляють сором'язливість, скутість, острах перед невідомими наслідками. З врахуванням зазначених обставин в якості понятих запрошуються педагоги або особи, знайомі неповнолітньому, але не зацікавлених в результатах провадження.

Коли неповнолітній виступає в ролі впізнаючого, необхідно звернути увагу на рівень його психічного або фізичного розвитку, а також умови сприйняття об'єкту. Оскільки неповнолітнім притаманна, як правило, посилена навіюваність, то будь-яка підказка неприпустима. Це також може призвести до втрати доказового значення впізнання, спрямувати слідчого на хибний шлях.

Після впізнання об'єкта, неповнолітній вказує на індивідуальні ознаки, що дозволили його впізнати. При цьому впізнаючий, побачивши раніше сприйнятий об'єкт, може назвати ще ряд ознак, про які він не розповідав на допиті. Це логічно і не повинно розглядатись як протиріччя між показаннями на допиті і впізнанні.

Отже, позитивні результати впізнання залежать від створення сприятливих умов, правильного підбору об'єктів впізнання, ходу та обстановки проведення даної слідчої (розшукової) дії.

2.11.6. Слідчий експеримент

Слідчий експеримент – це слідча (розшукова) дія, що проводиться шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань з метою перевірки та уточнення

відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення¹.

Слід зазначити, що в чинному КПК України йдеться про слідчий експеримент (ст. 240 КПК України), однак, формально діяльність, що може бути охарактеризована як «перевірка показань на місці» вписується у зміст статті 240, зокрема, якщо розглядати «перевірку відомостей» як перевірку даних, які отримані в результаті допиту підозрюваного, щодо обставин кримінального правопорушення.

Від перевірки показань на місці слідчий експеримент відрізняється сутністю і суб'єктом. Перевірка проводиться з особою, яка безпосередньо сприймала подію. Суб'єкт розкриває уявний спосіб шляхом демонстрації (показу) його на реальних предметах матеріальної обстановки на тому ж місці. Під час слідчого експерименту, навпаки, дослідні дії становлять його сутність і служать методом одержання й перевірки інформації. Зокрема, експеримент може бути проведений і за відсутності особи, чий показання перевіряються, причому в деяких випадках проведення його на тому ж місці, де відбувалася досліджувана подія, не є обов'язковим.

Отже, за сутністю і завданнями проведення слідчий експеримент може становити два різних види дій, що мають назву однієї слідчої (розшукової) дії, але відрізняються за причинами, підготовкою, тактичними прийомами проведення та правилами, порушення яких може викривити отримані результати і вплинути на оцінку.

Слідчий експеримент може бути проведений за наявності чотирьох умов:

1) безпечність – не допущення порушень суспільного ладу, заподіяння шкоди інтересам держави або окремих осіб, збоїв у роботі транспорту, підприємств, установ, організацій;

2) етичність – не допущення дій, які принижують гідність його учасників і інших осіб, створюють небезпеку для їхнього життя та здоров'я;

3) достовірність – необхідно відтворити обстановку, аналогічну, максимально наближену до тієї, при якій відбувалося скоєння злочину;

4) добровільність – необхідно отримати добровільну згоду осіб, відомості щодо яких уточнюються і перевіряються, з приводу їхньої участі в експерименті.

Проведення слідчого експерименту спрямовано на досягнення тактичних завдань розслідування, зокрема:

---

¹ Кримінальний процес: підручник С. 318.

- отримання від неповнолітнього підозрюваного правдивих показань – в тих випадках, коли хід і результати слідчого експерименту спростовують висунуті особою версії події або її окремі елементи;

- відновлення в пам'яті учасників події кримінального правопорушення окремих деталей, обставин, моментів, з приводу яких вони сумлінно помилялися або які буди ними забуті.

Процесуальний порядок проведення слідчого експерименту за участі неповнолітніх підозрюваних має свої особливості. Особлива увага приділяється дотриманню права неповнолітнього на забезпечення участі в проведенні слідчої (розшукової) дії захисника, законного представника, педагога або психолога, а в разі необхідності – лікаря.

Підготовчу стадію до проведення слідчого експерименту за участю неповнолітнього підозрюваного можна розділити на два структурні елементи: підготовчі дії до виїзду (виходу) на місце проведення слідчого експерименту та після прибуття на це місце. Так, перший етап включає визначення мети слідчого експерименту, змісту та способу проведення дослідів, встановлення черговості передбачуваних дослідів; вирішення питання про час проведення; визначення питання про зміст дослідів і послідовності їх проведення; визначення кола учасників експерименту та прийняття мір по забезпеченню їх явки; підготовка речових доказів чи предметів які їх замінюють; перевірка готовності та комплектності науково-технічних засобів; підготовка транспортних засобів; забезпечення безпеки проведення слідчого експерименту; складання плану, графічних схем місця та проведення слідчого експерименту.

По прибуттю на місце проведення експерименту, до його початку слідчий: в'ясняє чи змінена обстановка та чи є необхідність її реконструювати; реконструює обстановку у разі необхідності; при необхідності фотографує місце проведення експерименту чи реконструйовану обстановку; встановлює сигнали та засоби зв'язку між учасниками експерименту; відшукує понятих; інструктує усіх учасників експерименту про місце, дії які необхідно здійснити; організує охорону місця проведення слідчого експерименту тощо.

Таким чином, можна підсумувати, що підготовка до проведення слідчого експерименту за участі неповнолітнього підозрюваного полягає у вирішенні наступних завдань:

- визначення мети та завдань слідчого експерименту;
- вивчення матеріалів кримінального провадження;
- забезпечення дотримання положень кримінального процесуального законодавства (особливу увагу слід звернути на участь захисника, законного представника, педагога, психолога, за необхідності – лікаря);
- визначення часу, місця та обстановки слідчого експерименту;

- підготовка науково-технічних, сигнальних та транспортних засобів; засобів зв'язку та фіксації;
- підготовка предметів, знарядь, засобів та речових доказів;
- визначення змісту та послідовності дій, що будуть перевірені, дослідів;
- визначення кола учасників (підозрюваний, потерпий, свідок, поняті, спеціаліст, статисти);
- прогнозування дослідних дій, результатів, а також моделювання кінцевих висновків у вигляді версій;
- складання письмового плану.

Слід також дотримуватися стадійності на підготовчій стадії за розглядуваних умов.

Так, на першій – стадії підготовки до проведення слідчого експерименту до виїзду чи виходу на місце його проведення, слідчий:

а) визначає час, місце і мету проведення слідчого експерименту в цілому і кожної дослідної дії окремо; зміст, спосіб, вид кожної досліджуваної дії і черговість їх проведення; необхідні умови проведення дослідів; учасників слідчого експерименту і їх обов'язки (залежності від обставин кримінального правопорушення необхідних спеціалістів з різних галузей науки та техніки, захисника (адвоката), законного представника (батьків (усиновлювачів), опікунів чи піклувальників особи, інших повнолітніх близьких родичів чи членів сім'ї, а також представників органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній), педагога або психолога, а в разі необхідності – лікаря); засоби фіксації слідчого експерименту (готує науково-технічні засоби фіксації ходу та результатів слідчого експерименту – фотоапарат, відеокамеру, диктофон, а також засоби та прилади вимірювання);

б) складає план проведення слідчого експерименту, в якому зазначає найбільш раціональну послідовність дій з неповнолітнім підозрюваним;

в) проводить організаційні заходи: готує об'єкти, необхідні для реконструкції обстановки події, проведення досліджуваних дій; готує технічні засоби фіксації; забезпечує явку учасників слідчого експерименту; вирішує питання про забезпечення транспортом.

Варто навести криміналістичні рекомендації, спрямовані на забезпечення ефективного проведення слідчого експерименту за участі неповнолітнього підозрюваного:

1) проведення слідчого експерименту в умовах, максимально наближених до тих, у яких відбувалася подія.

Усі експериментальні дії доцільно проводити за оптимальних умов у тих місцях, де і відбувалася досліджувана подія. У цьому випадку слідчий

повинен враховувати місце, час, період доби, погодні й кліматичні умови, освітлення, тривалість, темп та послідовність дій, обставини, які не підлягають відтворенню. Особливо це стосується дослідів, при яких перевіряється можливість спостереження або сприймання якого-небудь факту (явища); існування якого-небудь факту (явища); здійснення якої-небудь дії за певних умов або встановлення послідовності розвитку певної події та механізму злочину чи окремих його елементів¹.

Слідчий повинен штучно створити обстановку, яка спонукатиме особу добровільно виконувати дії, які розкривають зміст відомої тільки їй інформації, зокрема, про підготовку, вчинення та приховання злочинів, наявність попередньої злочинної змови та ін.

У випадку суттєвих змін обстановки, де планується провести експериментальні дії, вдаються до реконструкції її елементів, які є важливими для дослідів;

2) використання під час експерименту тих же приладів, механізмів, пристроїв та матеріалів, що використовувалися під час злочинної події;

3) неодноразове й поетапне проведення дослідів та повторення випробувальних дій у змінних умовах.

Разом із тим, проведення експериментальних дій за участю кількох неповнолітніх підозрюваних одночасно є недопустимим, оскільки тягне за собою можливість узгодження ними своїх позицій та дій.

У разі, коли участь неповнолітнього підозрюваного у проведенні слідчого експерименту не може бути забезпечена (знаходиться у розшуку, переховується від слідства та суду, відмовляється співпрацювати зі слідством), можуть бути підібрані інші особи (статисти), які схожі за своїми анатомічними та функціональними ознаками з підозрюваним.

Про проведення слідчого експерименту слідчий, прокурор складає протокол згідно з вимогами ч. 6 ст. 240 КПК України.

Під час проведення слідчого експерименту можуть проводитись вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складаються плани, виготовляються графічні зображення, відбитки та зліпки, які додаються до протоколу.

Щодо прийняття рішення про фіксацію слідчого експерименту за допомогою технічних засобів під час досудового розслідування, то його приймає особа, яка проводить слідчий експеримент, відповідно до положень КПК України (ч. 1 ст. 107 КПК України).

---

¹Харченко С.В. Тактика проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / НАВС. Київ, 2016. С. 185.

Якщо клопотання про застосування технічних засобів фіксування заявляють учасники слідчого експерименту, таке фіксування є не правом, а обов'язком слідчого, прокурора. Про застосування технічних засобів фіксування слідчого експерименту заздалегідь повідомляється особам, які беруть участь у слідчій (розшуковій) дії¹.

Під час фіксування виділяють три стадії:

1) фотографування підготовчих дій до експерименту. Тут фіксують місце та умови, в яких здійснюються дослідні дії: обстановку, створену для проведення цих дій; розташування учасників експерименту; предмети для проведення дослідів (автомашину, з якою проводять дослід; пристосування, за допомогою якого було відчинено двері; інструменти, станки для виготовлення яких-небудь деталей тощо);

2) фотографування дослідних дій. На цій стадії фотографують дії слідчого та інших учасників експерименту на місцевості та в приміщенні, зміни, які відбуваються з об'єктами, тобто послідовно фіксуються всі найбільш важливі фази проведення експерименту. В ході експерименту фіксується процес кожного досліді. Фотозйомку доцільно проводити одночасно з різних напрямків, послідовно фіксуючи етапи досліді, що проводиться;

3) фотографування результатів експерименту – предметів, отриманих в ході слідчого експерименту (деталей, виконаних за певних термін, креслень тощо). Їх фотографують за правилами планової з лінійним масштабом.

Можливість спостереження об'єкта за певних умов фіксують шляхом орієнтуючої або оглядової зйомки. Напрямок, дистанція зйомки повинні забезпечувати сприйняття положення групи, яка перевіряє можливість спостереження, та об'єкта, котрий необхідно побачити та запам'ятати його особливості, а також фактори, що ускладнюють спостереження (огороження, оточуючі предмети, транспорт, що рухається, зустрічне (контрове) освітлення тощо).

Перевірка чутності передбачає, аналогічно, відображення на знімках положення в просторі місць, де відтворювались звуки та де вони сприймалися.

При перевірці *можливості здійснення яких-небудь дій* фіксують етапи дій механізмів та людей. Так, при перевірці можливості проникнення в квартиру, розташовану на другому поверсі, через балкон етапи дії неповнолітнього підозрюваного доцільно фіксувати як з боку двора (вулиці), так і з боку квартири. Це дозволить наочніше показати

---

¹Харченко С.В. Тактика проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / НАВС. Київ, 2016. С. 186.

можливість та послідовність вчинюваних дій. Аналогічно фіксується можливість викрадення предметів через отвір певного розміру.

Перед початком експерименту визначаються його характерні етапи, зйомка яких дозволить наочно відтворити хід події, можливість проведення тих або інших дій.

При перевірці навичок особи фіксують хід проведення поставлених дослідів та їх результати. На попередній стадії експерименту фотографують обстановку проведення слідчої (розшукової) дії, розташування учасників, предмети, які використовуються для його проведення. Потім послідовно реєструють етапи дії осіб (механізмів) та результати експерименту. Отримувані в ході слідчого експерименту об'єкти, наприклад, малюнок тощо фіксують за правилами виміральної фотографії.

В процесі фотозйомки слід намагатися точно відтворити важливі елементи слідчої (розшукової) дії, аби у осіб, які не були присутніми при проведенні дослідів, не виникало ускладнень у розумовому відтворенні всього експерименту та не було сумнівів у оцінці його результатів.

При *перевірці можливості настання певних наслідків* особливу увагу звертають на фіксування первинних умов, котрі відтворюються за показаннями учасників процесу, етапів розвитку події, результату, який настав.

Проведення ***перевірки показань неповнолітнього на місці*** сприяє встановленню об'єктивної відповідності показань фактичній обстановці, яка існувала на місці події чи на іншому місці, пов'язаному з розслідуваним кримінальним провадженням; виявлення в указаному раніше допитуваною особою трупа або його частин, знаряддя злочину, інших речових доказів та інших об'єктів, а також інших слідів.

При розслідуванні, наприклад, серійних злочинів, учинених неповнолітніми, перевірка показань неповнолітнього підозрюваного на місці передує цілі не тільки підтвердження факту його злочинної обізнаності про місця вчинення цих злочинів, але й також їх хронологічну послідовність та інші повторювані обставини, відомі тільки причетній до цих злочинів особі. Разом із тим тактично доцільним негайне проведення перевірки показань на місці після того, як будуть отримані показання підозрюваного про той чи інший вчинений ним злочин (за його згодою на їх проведення).

Перевірку показань неповнолітнього на місці необхідно проводити в таких випадках:

- 1) коли на допиті неповнолітній не зміг назвати точні параметри або орієнтири розташування об'єкта, який цікавить слідство (магазину, автостоянки, гаражу тощо), заявивши при цьому, що вкаже приміщення або шлях прямування до нього.

В даному випадку не виключено, що неповнолітній, який не приймав безпосередньої участі у вчиненні злочину, вирішив взяти всю відповідальність на себе. Попередній докладний допит та ретельна перевірка показань на місці дозволяє виявити їх неспроможність.

2) Для більш точного та наочного уявлення подання механізму того, що відбулося.

3) Коли обставини, які мають значення для кримінального провадження можуть бути встановлені або перевірені на місці тільки за участю допитуваного неповнолітнього.

4) З метою встановлення первинної обстановки на місці події, якщо з часом вона була порушена, а її точне відтворення є необхідним для кримінального провадження.

5) Для відшукування ще не виявлених слідів злочину, котрі повинні бути, якщо показання відповідають дійсності. На відміну від огляду за участю допитаного (підозрюваного та ін.) останній під час перевірки показань на місці активно бере участь у відшуванні слідів (кинутих знарядь злочину тощо) та пояснює, який їх зв'язок зі злочинном.

6) Для встановлення об'єктів, наявність яких могла вплинути на хід злочину, роблячи його можливим або неможливим. Цей прийом дещо нагадує слідчий експеримент та зустрічається в практиці розслідування неповнолітніх порівняно часто. Для перевірки показань про те, що неповнолітній проник до сховища через лаз, ховався в укритті тощо, необхідно встановити, чи є такі об'єкти на місцевості та чи дозволяють вони здійснити ці дії. На відміну від слідчого експерименту вирішення даного питання не потребує дослідів, а досягається вказівкою на об'єкт та простою демонстрацією дії.

Перевірка показань на місці може бути направлена на вирішення таких тактичних задач розслідування:

- перевірка та уточнення показань про роль окремих членів злочинної групи в учиненні злочину та їх конкретних дій в певній часовій та просторовій послідовності;

- перевірка показань про місця засідок злочинців, місць перевантаження або приховання викраденого майна, приховання трупів, знарядь вчинення злочину, викраденого, залишення потерпілого;

- перевірка та уточнення показань про шляхи руху злочинців до місця вчинення злочину та відходу з нього;

- виявлення місця приховання трупа та інших слідів і об'єктів, котрі мають доказове значення;

- з'ясування ступеню обізнаності раніше допитаного про обставини події, що відбулася, викриття неправдивих показань, самообмови;

- встановлення нових епізодів злочинної діяльності.

Тактичні особливості даної слідчої (розшукової) дії під час

досудового розслідування злочинів, скоєних неповнолітніми визначені тим фактом, що група неповнолітніх, як правило, учиняє злочини або в місцях свого територіального розташування або поблизу від цих місць. Тому під час перевірки показань у місцях територіального розташування групи неповнолітніх, у випадках, коли встановлені не всі її учасники, слід брати це до уваги. В даній ситуації існує тактичний ризик «розшифрування» неповнолітнього, який сприяє слідству, що в подальшому може негативно позначитись як на ньому, так і на ході самого досудового слідства. Обирати час рекомендується з урахуванням запобігання можливості побачити неповнолітнього учасниками його групи, які ще не відомі слідству.

Отримавши згоду неповнолітнього підозрюваного на ділянці в перевірці є важливим спланувати всі етапи слідчої (розшукової) дії. З цією метою доцільно заздалегідь визначити вузлові ділянки місцевості, дослідженню яких повинно бути приділено особливої уваги. Такими ділянками можуть слугувати:

- місце, де збирались члени групи неповнолітніх;
- розташування засідки або місце, де знаходився неповнолітній, залишений спостерігати за оточуючою обстановкою;
- ділянка, на якій скоєно злочин (вулиця, квартира, гараж, магазин тощо);
- шляхи відходу з місця події;
- місцезнаходження автомашини, яка очікувала членів групи;
- місце, де неповнолітні ділили або приховували викрадене, позбавлялися від упаковки тощо.

Вузлові ділянки набувають особливого значення при перевірці показань за участю декількох підозрюваних. Демонстрація ними всіх об'єктів та однакового шляху прямування свідчить про добру обізнаність у деталях розслідуваної події та, відповідно, навпаки.

Фіксування за допомогою відеозйомки при перевірці показань на місці дозволяє відобразити:

- поведінку особи, чії показання перевіряються;
- шлях до місця перевірки та уточнення показань;
- показ особою напрямку руху, узнавання нею ділянок місцевості;
- демонстрацію окремих дій особою, чії показання перевіряються;
- додаткові дії, необхідність у яких може виникнути під час перевірки показань.

Складаючи сценарний план та схему розташування точок зйомки для фіксування перевірки показань на місці, слід встановити, чи проводилась у цьому кримінальному провадженні відеозйомка під час огляду місця події.

Якщо зйомка під час огляду проводилась, то необхідно забезпечити

можливість та зручність зіставлення обох фільмів. Для цих цілей доцільно відбирати ті ж самі точки зйомки.

Ця ж вимога залишається в силі, якщо під час огляду місця події мала місце фотографічна фіксація.

При зйомці з перевірки показань декількох неповнолітніх осіб також необхідно забезпечити можливість порівняння отриманих результатів. Зазначена вимога виконується шляхом складання відповідних сценарних планів, виборі однакових умов та точок зйомки.

При перевірці показань на місці перевіряються та уточнюються відомості, отримувані від неповнолітніх підозрюваних осіб, наприклад, при допитах, демонструються окремі дії на місці, яке безпосередньо пов'язане з розслідуваною подією. При його проведенні, дані, які має слідство, зіставляються з фактичною обстановкою, отримують нові відомості або встановлюють додаткові джерела їх отримання. Наприклад, виявляють викрадені цінності, сліди, знаряддя злочину тощо. При проведенні даної слідчої (розшукової) дії засобами фотозйомки фіксують:

- маршрут слідування слідчої групи до певного місця;
- місце проведення слідчої (розшукової) дії;
- всі дії особи, показання якої перевіряються;
- вказані або виявлені предмети, сліди.

Маршрут руху учасників слідчої (розшукової) дії до місця його проведення фіксують окремими фрагментами. Для зйомки підбирають етапи шляху слідування, які ілюструють положення групи навколо об'єктів-орієнтирів. Орієнтирами на місцевості можуть слугувати окраїни населених пунктів, окремо розташовані будівлі, стовпи електропередач, характерний рельєф ділянки місцевості у вигляді схилу яру, русла річки тощо, покажчики з найменуваннями населених пунктів, вулиць тощо. В деяких випадках шлях руху слідчої групи від орієнтира до наміченому місцю наноситься пунктиром на знімках місцевості, отриманих з віддалених точок або способом панорамування.

При перевірці показань фіксують ділянки місцевості, предмети обстановки, які вказуються особою, показання якої перевіряються, наприклад, сервант, де знаходились викрадені цінності; місце, де приховане знаряддя злочину або місця, де стояли інші учасники злочину тощо. Причому їх фіксують у взаємозв'язку з елементами обстановки, які мають суттєве значення для підтвердження або спростування версії особи, яка перевіряється. Додаткові відомості про зміни в обстановці або інших його діях зіставляються з фактичними даними, відображеними в протоколі огляду та в фототаблиці. Збіг показань достовірно ілюструють фотознімки, на яких неповнолітні підозрювані, свідки, потерпілі вказують ті ж самі ділянки місцевості, ті ж елементи

обстановки (може й в зміненому вигляді), що відображені й на отриманих при огляді місця події знімках. Виконати цю умову можливо лише при попередньому ознайомленні з результатами огляду, відображеними в протоколі та фототаблиці. Вивчивши обстановку, приступають до фіксації даної слідчої (розшукової) дії, використовуючи ті ж самі прийоми зйомки, що й при огляді місця події.

При перевірці показань декількох осіб відносно факту, що уточняється або дії фотографування проводять з одних і тих самих позицій. Це дає можливість зафіксувати повний збіг або незбіг предметів, що вказуються особами, які перевіряються, при проведенні слідчої (розшукової) дії у різний час.

Особу, показання якої перевіряються, зображують на знімку в повний зріст або погрудно на фоні тієї або іншої ділянки місцевості, елементу обстановки, предмету, де нею здійснено певні дії. Наприклад, на фоні дверей, які нею виламані; шафи, з якої викрадено цінності; ділянки двору, де приховані знаряддя злочину чи викрадені цінності. Зазначені фрагменти слідчої (розшукової) дії частіше фіксують за допомогою вузлової зйомки. Особа, показання якої перевіряються, звернена до фотокамери, а рука вказує на місце здійсненої нею дії. При орієнтуючій та оглядовій зйомці особу, показання якої перевіряються, розміщують на передньому плані, або на знімку проглядались риси її зовнішності.

Особу, показання якої перевіряються, фотографують під час вільної розповіді або руху, без уточнення спеціальної пози для зйомки. В кадр поряд з особою, показання якої перевіряються не повинні потрапляти (крім необхідних ситуацій) інші учасники слідчої (розшукової) дій (працівники поліції, поняті та ін.).

Місце приховання предмета, яке вказується особою, фіксують оглядовою фотозйомкою, а саме місце приховання, положення предмету, дії з його вилучення (звільнення від предметів, що маскують, пакування тощо) – вузловою, загальний вигляд предмету, що вилучається – детальною.

2.12. Особливості проведення досудового розслідування в кримінальних провадженнях щодо осіб у віці від 11 років і до досягнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність

Особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Кримінальним кодексом України, у віці 11 років і досягнення віку, з якого може настати кримінальна відповідальність.

У даному випадку винна малолітня особа відома, але вона не є суб'єктом кримінального правопорушення і не може бути притягнута до кримінальної відповідальності, оскільки не досягла віку з якого встановлена така відповідальність. Проте відповідно до статті 498 КПК України до цих осіб можуть бути застосовані примусові заходи виховного характеру.

Досудове розслідування у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів виховного характеру здійснюється згідно з правилами, передбаченими КПК України у повному обсязі слідчими, які спеціально уповноважені керівниками органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх (ч. 1 ст. 499 КПК України).

У ході досудового розслідування встановлюються ті ж обставини, що при розслідуванні кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх.

У разі встановлення в ході досудового розслідування достатніх підстав, що свідчать про те, що ця особа вчинила суспільно небезпечне діяння, яке підпадає під ознаки діяння, за яке Кримінальним кодексом України передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад п'ять років, слідчий суддя, суд може задовольнити клопотання прокурора та винести ухвалу щодо поміщення цієї малолітньої особи до приймальника-розподільника для дітей на строк до тридцяти днів. Розгляд зазначеного клопотання про поміщення малолітньої особи в приймальник-розподільник для дітей здійснюється в порядку, передбаченому для обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою.

Строк тримання особи в приймальнику-розподільнику для дітей може бути продовжений слідчим суддею, судом ще на строк до тридцяти діб.

Слід зауважити, що в разі, якщо прокурор не доведе наявність достатніх підстав уважати, що особа вчинила суспільно небезпечне діяння, за яке Кримінальним кодексом України передбачено кримінальну відповідальність у вигляді позбавлення волі на строк понад 5 років, а також наявність ризиків, які дають достатні підстави вважати, що особа може здійснити дії, передбачені частиною першою статті 177 КПК України, та жоден із більш м'яких заходів не може запобігти цьому, слідчий суддя, суд відмовляє у задоволенні клопотання (абзац 2 ч. 4 ст. 498 КПК України).

За результатами проведення досудового розслідування, за відсутності підстав для закриття кримінального провадження прокурор затверджує складене слідчим або самостійно складає клопотання про застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного

характеру і надсилає його до суду в порядку, передбаченого КПК України.

Попередньо прокурор чи слідчий повідомляє законних представників, захисників неповнолітнього, щодо якого винесено клопотання про застосування заходів виховного характеру, про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування (ч. 1 ст. 290 КПК України).

Слід зазначити, що з урахуванням тяжкості вчиненого, суспільної небезпеки, даних про вік, здоров'я особи тощо необхідно обережно підходити до проведення слідчих дій, щоб не травмувати дитячу психіку тривалою процедурою досудового розслідування. Розслідування достовірно відомого незначного суспільно небезпечного діяння стосовно особи, що не може бути суб'єктом правопорушення, не посилює гарантії її захисту, а породжує лише формалізм і тяганину, призводить до порушення її прав.

У законі чітко не визначено процесуального становища вказаної особи, а саме її процесуальний статус, тобто в якості кого його слід допитувати в кримінальному провадженні за вчинення ним суспільно небезпечне діяння — підозрюваного чи свідка. Оскільки відповідно до частини першої статті 499 КПК України у цій категорії проваджень досудове розслідування здійснюється в порядку, передбаченому КПК України, тобто за загальнозстановленими нормами та обсягом.

Проте зазначаємо, що ця категорія неповнолітніх допитується в якості свідка із залученням законного представника, захисника, педагога, лікаря, а за необхідності лікаря-психолога чи психіатра. При цьому про підозру їй не повідомляється. Аналогічним чином з цією особою проводяться інші слідчі дії.

Відповідно до пункту 2 частини другої статті 52 КПК України участь захисника в кримінальному провадженні щодо осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів виховного характеру, є обов'язковою з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою.

До особи, яка на момент вчинення суспільно небезпечного діяння не досягла віку, з якого може настати кримінальна відповідальність, не може бути застосовано запобіжні заходи, передбачені статтями 176, 493 КПК України.

У разі вчинення цією особою діяння, за яке передбачена кримінальна відповідальність у вигляді позбавлення волі на строк понад 5 років (тяжкі, особливо тяжкі злочини), прокурору необхідно звернутися до слідчого судді, суду з клопотанням про поміщення особи до приймальника-розподільника для дітей, якщо доведе:

- наявність достатніх підстав вважати, що особа вчинила суспільно небезпечне діяння, яке підпадає під ознаки тяжкого чи особливо тяжкого злочину;

- наявність ризиків, які дають достатніх підстав вважати, що особа може здійснити дії, передбачені частиною першою статті 177 КПК України, та що жоден із більш м'яких заходів не може запобігти цьому.

Клопотання про застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру разом із реєстром матеріалів досудового розслідування передається прокурором до суду за правилами територіальної підслідності (ст. 32 КПК України).

2.13. Судова практика розгляду кримінальних справ щодо неповнолітніх

За указаний період мали місце факти допущення істотних порушень вимог кримінального процесуального законодавства під час досудового розслідування кримінальних проваджень про злочини, які учинено неповнолітніми, які призвели до визнання судом отриманих доказів – недопустимими, такими, що не можуть бути використані судом при прийнятті рішення, як наслідок - винесення виправдувальних вироків.

Так, наприклад судом Дніпропетровської області винесено вирок, відповідно до якого неповнолітнього визнано невинуватим у кримінальному провадженні за фактом умисного вбивства малолітнього з правовою кваліфікацією п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України. Під час проведення досудового розслідування у вказаному кримінальному провадженні слідчий, в порушення вимог ч. 2 ст. 276 КПК України не повідомив неповнолітнього про його права, передбачені ст. 42 КПК України. Крім того, у матеріалах кримінального провадження міститься довідка за результатами обробки технічної інформації результатів роботи терміналу IMEI мобільного телефону потерпілого. Однак, указаний номер терміналу відрізняється від наявного останньою цифрою. Тому, дані наведені у довідці не стосуються мобільного телефону, що належав потерпілому, а є зовсім іншим телефоном, який не має відношення до даного кримінального провадження.

Аналогічна ситуація склалася в іншому кримінальному провадженні, досудове розслідування у якому здійснювалось слідчим підрозділом Дніпропетровської області за фактом вчинення відкритого викрадення чужого майна неповнолітнім за ознаками злочину ч. 1 ст. 186 КК України. Так, під час проведення досудового розслідування у зазначеному кримінальному провадженні одним із доказів є протокол проведення слідчого експерименту за участі потерпілої, під час якого

відтворені обставини, опис яких відповідає вчиненню даного кримінального провадження. Однак, не є прямим і однозначним доказом вчинення неповнолітнім злочину, так як даний факт відомо виключно зі слів самої потерпілої. Крім того, ідентична ситуація і з протоколом пред'явлення особи для впізнання, у якому зазначено, що потерпіла впізнала особу під номером 3, про якого зазначила, що знала останнього раніше і неодноразово бачила. Будучи допитаними у кримінальному провадженні свідки про факт злочину дізнались також лише зі слів потерпілої. Також, у клопотанні про застосуванні примусових заходів виховного характеру не зазначено ідентифікуючі ознаки викраденого майна, його вартість не доведена, речові докази відсутні. Не підтверджено наявність у неповнолітнього підозрюваного одягу, у який останній був одягнений під час вчинення пограбування, який описала потерпіла. Суд дійшов висновку про відмову у застосуванні до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру та закриття кримінального провадження.

Крім цього, виправдувальний вирок винесено також судом Донецької області у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього, який вчинив кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 185 КК України. Установлено, що слідчим під час проведення досудового розслідування в порушення вимог ст.ст. 488, 490, 491 КПК України, допитано неповнолітнього без участі захисника та законного представника. Слідчі дії пред'явлення особи для впізнання за фотознімками та огляду місця події також проводились в порушення указаних вище вимог КПК України. Окрім того, у протоколі огляду місця події за участі понятих, підписи останніх у протоколі відсутні.

Указані недоліки та прорахунки стали можливими внаслідок недотримання вимог кримінального процесуального законодавства. Зокрема глави 38 КПК України, яка передбачає чіткий перелік слідчих дій під час здійснення досудового розслідування зазначеної категорії кримінальних проваджень.

Так, кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, в тому числі, якщо кримінальне провадження здійснюється щодо декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою, здійснюється слідчим, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх. Під час здійснення досудового розслідування кримінального провадження щодо неповнолітнього, в тому числі під час провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд та всі інші особи, що беруть у ньому участь, зобов'язані здійснювати процесуальні дії в порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя

неповнолітнього та відповідає його віковим та психологічним особливостям, роз'яснювати суть процесуальних дій, рішень та їх значення, вислуховувати його аргументи при прийнятті процесуальних рішень та вживати всіх інших заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього.

Досудове слідство за всіма категоріями кримінальних проваджень стосовно неповнолітніх є обов'язковим. Неприпустимі будь-які спрощення процесуальної процедури досудового розслідування або судового розгляду.

РОЗДІЛ 3

СУДОВІ ЕКСПЕРТИЗИ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЗА ФАКТАМИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

Досудове розслідування злочинів, учинених неповнолітніми або за їх участю потребує залучення спеціальних знань у формі судової експертизи, яка суттєво розширює пізнавальні можливості сторін кримінального провадження та суду в одержанні доказової інформації.

Відповідно до ст. ст. 69, 242-245 КПК України експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання.

Ч. 2 ст. 242 КПК України чітко визначає підстави проведення експертизи. Зокрема під час розслідування злочинів зазначеної категорії слідчий (прокурор) в обов'язковому порядку зобов'язаний звернутися до експерта для проведення експертизи щодо:

1) визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів стосовно його підсудності, обмеженої підсудності;

2) установлення віку особи, якщо це потрібно для вирішення питання про можливість притягнення до кримінальної відповідальності, а в інший спосіб неможливо отримати ці відомості.

Таким чином, у визначенні виду та кількості експертиз, які підлягають призначенню та проведенню в розслідуванні кримінальних правопорушень досліджуваного виду, пріоритетними є завдання, результат вирішення яких забезпечує досягнення таких цілей кримінального провадження:

1) встановлення предмета злочину (виду, найменування, кількості, ваги наркотичного засобу; ознак спільності їх походження за способом і технологією виготовлення; умов зберігання; джерела походження сировини тощо);

2) отримання даних про причетність до злочину осіб, що може бути використано для їх розшуку та ідентифікації;

3) діагностування стану психіки підозрюваного при вчиненні злочину;

4) визначення особистісної характеристики підозрюваного, його соціально-демографічних даних та інше.

Вирішення кожного з цих завдань може потребувати проведення комплексу різних досліджень через багатоплановість питань, які підлягають установленню в рамках конкретного із завдань, а також з

огляду на інформаційну структуру об'єктів експертного дослідження.

Суттєвим практичним значення під час розслідування слідчими кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми є використання спеціальних психологічних знань у формі судово-психологічної експертизи. Предметом цього виду експертиз є дослідження особливостей підлітків, що мають ознаки відставання в психічному розвитку, не пов'язаному із психічним розладом, в повній мірі усвідомлювати фактичний характер та суспільну небезпеку своїх дій та можливість керувати ними.

Звідси пропонуємо перелік підстав обов'язкового призначення судово-психологічної експертизи при здійсненні досудового розслідування кримінальних правопорушень, що варто регламентувати нормами кримінального процесуального законодавства, це:

- відставання рівня психічного розвитку від вікової норми;
- перенесення підозрюваним, обвинуваченим, підсудним, свідком, потерпілим психічних захворювань, наявність емоційних станів (непатологічних психічних аномалій);
- наявність особливостей, що свідчать про порушення вольової сфери, нерівноваженість, агресивність;
- розладів у таких психічних процесах, як сприйняття, увага, пам'ять, мислення;
- наявність окремих ознак (у ситуації або в поведінці підозрюваного, обвинуваченого, підсудного), що свідчать про можливість учинення злочину у стані сильного душевного хвилювання;
- сумнівів достовірності показань свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, що явно суперечать характеру ситуації, іншим даним;
- незрозуміння або неналежна оцінка соціальної, моральної сутності та значущості власних дій підозрюваним, обвинуваченим, підсудним;
- невідповідність установлених мотивів злочину характеру учиненого;
- сумніви в авторстві письмового тексту;
- сумніви в мотивах самогубства за наявності підстав вважати його інсценуванням;
- незвичайність, невірогідність мотивації поведінки обвинуваченого, свідка, потерпілого;
- відмінність поведінки вказаних осіб від традиційної, характерної (властивої) для відповідної вікової або статевої групи людей;
- невідповідність поведінки меті і мотивам учиненого;
- душевна «глухота» обвинуваченого, свідка або потерпілого;

- явно несприятливі умови найближчого соціального оточення, середовища, в якому тривалий час перебував правопорушник (особливо неповнолітній);

- різко виражені характерологічні особливості суб'єкта (надмірна млявість або активність, замкнутість або ейфорія, сором'язливість або нескромність тощо.);

- незвичайність поведінки суб'єкта в момент учинення злочину (химерність зовнішності, міміки, жестикуляції, пантоміміки, рухів тіла тощо);

- наявність даних, що свідчать про акумуляцію емоційного збудження або переживань, порушення емоційної, розумової чи мотиваційної сфери.

Крім того, при розслідуванні групових злочинів, учинених неповнолітніми зазначена експертиза проводиться для перевірки:

- ступеня активності та організованості групи;

- ролі та позиції членів групи;

- системи взаємозв'язку та взаємозалежності, а також для аналізу соціально-психологічної характеристики членів групи (їх потреб, мотивів, змістовних установок, життєвих цілей, злочинного досвіду, самооцінки та розуми), процесів лідерства, групових думок та настроїв.

До обов'язкових, на нашу думку, судово-психологічної експертиз слід віднести такі види судово-психологічних експертиз:

- експертизу неповнолітніх підозрюваних і обвинувачених, які не досягли 16 років, завдяки якій можна визначити здатність неповнолітнього правопорушника усвідомлювати учинені ним дії. Правоохоронні органи часто зустрічаються з випадками, коли підлітки, що учинили злочин, мають ознаки відставання у розумовому розвитку, психічному розвитку, коли у підлітків об'єктивно виконані дії не збігаються з суб'єктивними цілями. Досвід роботи психологів засвідчує, що при розслідуванні кримінальних правопорушень за участю неповнолітніх діяльність психолога підвищує ефективність розслідування, сприяє встановленню контакту між слідчим і підлітком;

- експертизу малолітніх свідків, потерпілих від сексуальних посягань. Об'єктом цього виду судово-психіатричної експертизи можуть бути особи жіночої і чоловічої статі, які постраждали від сексуального насильства. Це найчастіше стосується малолітніх або неповнолітніх. Ознакою насильницьких дій сексуального характеру є використання винним безпомічного стану жертви. До компетенції психологічної експертизи входить оцінка здатності психічно здорової потерпілої особи розуміти характер і значення злочинних дій винуватця і оцінка здатності чинити опір залежно від рівня психічного розвитку, психічного стану, індивідуально-психологічних особливостей;

- експертизу для встановлення відставання від норми в інтелектуальному розвитку;

- експертизу для встановлення психологічного змісту сильного душевного хвилювання (афекту, стресу, фрустрації). Цей вид експертизи призначається слідчими в тих випадках, коли виникає питання про можливість кваліфікувати дії злочинця як скоєні в стані сильного душевного хвилювання (фізіологічного афекту), і цей стан передбачений законодавством як пом'якшуюча обставина у справах про вбивство або завдання тяжких тілесних ушкоджень;

- при розслідуванні кримінальних проваджень щодо тяжких та особливо тяжких кримінальних правопорушень, а також за тяжкими насильницькими кримінальними правопорушеннями для встановлення можливого стану сильного душевного хвилювання, порушення емоційної, розумової чи мотиваційної сфери.

Убачається, що це забезпечить встановлення психологічного компоненту та підвищення рівня ефективності застосування судово-психіатричної експертизи у процесі досудового розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми.

У межах кримінальних проваджень щодо неповнолітніх (а отже – й призначення судових експертиз) варто розмежовувати індивідуально-психологічні і соціально-психологічні явища.

Індивідуально-психологічне – це все те, що характеризує конкретну особу (психічні процеси та стани, особливості пізнавальної та емоційно-вольової діяльності, темперамент, характер), її життєвий досвід, враження та переживання. Людина індивідуально неповторна, своєрідна і відрізняється від оточення розмаїттям ознак. Індивідуально-психологічні явища лежать в основі, опосередковують явища соціально-психологічні, але повністю їх не визначають. Соціально-психологічне – завжди результат взаємодії окремих індивідів і груп, але існують вони як на рівні індивідуальної свідомості, так і суспільної психології. Наприклад, життєвий досвід індивіда – це досвід соціальних відносин, що сформувався в попередніх поколіннях та закріпився у формі специфічної соціально-психологічної програми його поведінки. У суспільній психології достатньо самостійно функціонують феномени, притаманні тим чи іншим соціальним спільностям (класам, націям, професійним групам, релігійним об'єднанням) – настрої, звичаї, традиції, сприймання та розуміння в міжгруповому спілкуванні, національні особливості поведінки тощо. Отже, має йтися не про первинність соціально-психологічних або індивідуально-психологічних явищ, а про їх динамічну взаємодію. З одного боку, психологія як окремого індивіда, так і груп, є продуктом історичної еволюції свідомості та наявних соціальних відносин, з другого – вони впливають на всю сукупність

економічних, правових, політичних і духовних чинників та умов соціального життя.

Основними видами соціально-психологічних явищ є: групові цілі, мотиви, потреби, уявлення, настрої, традиції, звичаї. Особливу групу складають, на наш погляд, мотиви злочинів неповнолітніх, зумовлені їх віковими особливостями, що нерідко призводить до розриву між мотивами, недостатньо повно усвідомленими спонуканнями та змістом фактично учиненого при недостатній сформованості соціальних властивостей особистості та наявності псевдосоціалізації. Часто протиправні дії підлітка здаються протиприродними, незрозумілими, маломотивованими. І лише після ретельного вивчення його внутрішнього світу та індивідуально-психологічних особливостей стає зрозумілим, що вони зумовлені не тільки глибокими, прихованими суто особистими причинами правопорушника, а й чинниками соціально-психологічного характеру.

Разом із тим важливо враховувати і мотиви кримінального правопорушення. Проте ця обставина важка для дослідження, оскільки мотиви не завжди усвідомлюються злочинцем. У деяких випадках практично відсутні прямі докази мотиву кримінального правопорушення. Для їх встановлення недостатньо звичайних доказів, тоді такі кримінальні правопорушення називають безмотивними. Але повністю безмотивних кримінальних правопорушень не буває, тому для їх виявлення можуть бути використані спеціальні знання з психології.

Загалом слідчий залучає експерта залежно від наявності для цього підстав на свій розсуд, виходячи з конкретних обставин провадження і тих запитань, на які має відповісти фахівець з певної галузі. Винятки становлять лише випадки, передбачені у ч. 2 ст. 242 КПК України, коли звернення до експерта є обов'язковим. Упевнившись у необхідності призначення судово-психіатричної експертизи, слідчий складає відповідну постанову про залучення експерта та проведення зазначеної експертизи (ст. 110, 242, 243 і 486 КПК України). У цій постанові зазначаються підстави для призначення експертизи, визначаються запитання, за якими експертна комісія або експерт повинні сформулювати висновки, об'єкти, що підлягають дослідженню, матеріали, які передаються експерту для ознайомлення. *При призначенні та проведенні судово-психологічної експертизи неповнолітніх актуальності набувають наступні запитання:*

- які індивідуальні особливості особи, що підлягає експертизі?
- чи не властива їй підвищена навіюваність? Якщо так, то яким чином це може вплинути на її показання (дії у конкретній кримінальній ситуації)?

- чи не спостерігається у підлітка схильність до фантазування? Якщо так, то як це може вплинути на його здатність давати правдиві свідчення?

- які основні мотиви діяльності і поведінки обвинуваченого виявляються у його повсякденному житті?

- які емоційно-вольові особливості особи, що підлягає експертизі?

- чи відповідає рівень розумового розвитку підлітка його віку?

- чи не спостерігається у неповнолітнього обвинуваченого ознак відставання у психічному розвитку та, якщо так, то в чому конкретно вони виявляються?

- враховуючи особливості психічного розвитку неповнолітнього обвинуваченого, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій?

- враховуючи особливості психічного розвитку неповнолітнього обвинуваченого, в якій мірі він міг керувати своїми діями?

- чи знаходився обвинувачений в момент учинення ним кримінального правопорушення в стані фізіологічного афекту?

- яким чином сприйнята конфліктна ситуація та її суб'єктивна оцінка підлітком змогла вплинути на його дії?

- яким чином сімейна ситуація, індивідуально-психологічні особливості батьків (зазначити, якщо треба, одного чи обох з них), особливості їх виховної поведінки впливають на емоційний стан, психічний розвиток та відчуття благополуччя дитини?

- яким чином можуть вплинути умови виховання кожного з батьків на психологічний стан та розвиток дитини?

- чи має залежність оцінка сімейної ситуації дитиною від впливу з боку батьків та інших дорослих?

Таким чином, за допомогою судово-психологічної експертизи можна отримати дані, які дозволяють зрозуміти та правильно оцінити особливості психічної активності та поведінкових проявів неповнолітнього, що мають значення для висновків юридичного змісту¹.

Призначення комплексних судових експертиз щодо неповнолітніх.

1. *Комплексна психолого-психіатрична експертиза* розв'язує питання:

1. Кваліфікації психічного стану неповнолітнього обвинуваченого, потерпілого, свідка, природи, виду і типу психічної патології, її тяжкості, глибини прояву у конкретної особи, що підлягає експертизі, співвідношення патологічного і нормального у психіці, взаємодія явищ

---

¹ Охрименко І., Лузанова Г. Особливості призначення судово-психологічних експертиз щодо неповнолітніх під час розслідування кримінальних правопорушень. *Публічне право*. №1(21). 2016. С. 155-162.

«поломки» психіки із проявами компенсації у процесі нормальної або патологічної адаптації до умов ситуації.

2. Визначення деяких стійких психологічних властивостей, рис особистості і динамічних станів психіки особи із «пограничною» патологією; виду і глибини емоційних реакцій у момент чи період, який цікавить учасників процесу, індивідуально-психологічних особливостей аномальних або акцентуйованих осіб, природи і ступеня розумової відсталості.

3. Визначення впливу виявлених особливостей і характеристик особи із «суміжними» проявами норми і патології, що підлягає експертизі, на її здатність сприймати оточення, регулювати свою поведінку у конкретній криміногенній або віктимній ситуації.

4. Здатності зазначених осіб усвідомлювати значення своїх дій, передбачати їх наслідки і керувати ними (осудність).

Запитання під час призначення та проведення комплексної судової психолого-психіатричної експертизи:

- чи страждала підекспертна особа в період учинення злочину будь-яким психічним захворюванням, чи проявлявся у неї тимчасовий розлад психологічної діяльності?

- чи страждає підекспертна особа на даний час будь-яким психічним захворюванням?

- чи може підекспертна особа усвідомлювати свої дії та керувати ними, тобто чи можна вважати її осудною і чи може остання утримуватись в місцях позбавлення волі?

- якщо підекспертна особа хворіє психічною хворобою, то яких заходів медичного характеру вона потребує?

- якщо у підекспертної особи є відхилення психіки, то чи не позбавлять вони її здатності усвідомлювати свої дії та керувати ними?

- який загальний розвиток, який рівень її розумової відсталості?

- чи може підекспертна особа з урахуванням індивідуально-психологічних і вікових особливостей та стану розумового розвитку правильно сприймати обставини, що мають значення по кримінальному провадженню та давати щодо них правильні показання?

- чи притаманні підекспертній особі індивідуально-психологічні особливості, які суттєво впливають на його поведінку?

- чи є необхідність у проведенні стаціонарної судово-психолого-психіатричної експертизи?

- чи страждає неповнолітня підекспертна особа алкоголізмом чи наркоманією та чи не потребує лікування від наркотичної залежності?

2. *Комплексна судова медико-психологічна експертиза.*

Об'єктом пізнання має психіку особи, котра хворіла чи хворіє на важку, хронічну або невиліковну хворобу, яка може викликати постійні

чи тимчасові зміни у психіці особи: зміни у сприйнятті, пам'яті, відтворенні сприйнятого, неадекватність реагування тощо.

Запитання під час призначення та проведення комплексної судової медико-психологічної експертизи:

- наявне чи відсутнє соматичне захворювання?

- яка його форма (гостра, хронічна) і як воно може впливати на психіку досліджуваної особи?

- чи перенесла особа, що підлягає експертизі, у минулому соматичні захворювання, що могли б вплинути на психіку (у тому числі внутрічеревні, родові, черепно-мозкові травми, захворювання головного і спинного мозку та інші), і які їх можливі наслідки для психічного стану?

- чи є у підекспертної особи дефекти сенсорної сфери (зору, слуху, нюху, дотику, смаку) і їх вплив на здатність адекватно сприймати, розуміти і відтворювати інформацію, що має значення по кримінальному провадженню?

- чи наявна розумова відсталість або інші психічні особливості, викликані перенесеним соматичним захворюванням?

3. Комплексна судова психолого-педагогічна експертиза.

У разі необхідності для встановлення психологічних особливостей особи внаслідок педагогічної занедбаності, призначається комплексна психолого-педагогічна експертиза».

У процесі досудового розслідування кримінальних проваджень зазначеної категорії можна: встановити допоміжну інформацію, з'ясовуючи особливості формування конкретної особи, специфіку виховної дії на неї школи, сім'ї, найближчого соціального оточення, референтної групи; виявити відхилення в розвитку дитини та запобігти їм; провести комплексну діагностику порушень розвитку дитини та її резервних можливостей; встановити спеціальні умови для отримання освіти неповнолітнім; здійснити розробку та апробацію індивідуально орієнтованих методів діагностико-корекційної роботи з дітьми; сформувавши банк даних про дітей та підлітків з відхиленнями в розвитку тощо.

До складу експертної комісії з проведення судової комплексної психолого-педагогічної експертизи, крім психологів (як правило, фахівців з педагогічної, вікової, дитячої психології), мають входити педагоги. Оскільки поняття «педагог» стосується доволі широкого кола вчителів та викладачів окремих дисциплін у школі, інших навчальних закладах, залучаючи їх до проведення експертизи, необхідно враховувати їхній досвід виховної роботи. Отже, ця експертиза

здійснюється комісією з експертів – психолога та психолога-педагога, що підвищує якість та достовірність висновків експертизи¹.

Запитання під час призначення та проведення комплексної судової психолого-педагогічної експертизи:

– які індивідуально-психологічні особливості неповнолітнього та його психологічний стан?

– які індивідуально-психологічні особливості батьків?

– яке відношення неповнолітнього до кожного з батьків та ступінь прихильності до них? Чим обумовлено відношення неповнолітнього до кожного з батьків?

– яке відношення кожного з батьків до дитини, особливості стилю виховання, якому надається перевага?

– чи мають місце з психологічної точки зору у матері чи батька обставини, що перешкоджають їх спілкуванню з дитиною?

– як вплинула на формування психологічних особливостей особи, яка підлягає експертизі, ситуація у сім'ї, школі, учнівському колективі, неформальній групі, до якого вона входила; які психологічні риси властиві особі, що підлягає експертизі?

– чи могла атмосфера у сім'ї, школі призвести до педагогічної та соціальної занедбаності обвинуваченого; як виявилася соціальна занедбаність в учиненні злочину?

– які способи виправлення і перевиховання можуть бути задіяні до неповнолітнього, що учинив правопорушення; чи можна його виправити і перевиховати у сім'ї; чи можливе вжиття заходів виховного характеру замість кримінальної відповідальності?

4. Комплексна судова медико-психолого-психіатрична експертиза.

Об'єктом є психіка людей, що перенесли психічні та соматичні хвороби, а також психіка розумово відсталих людей із важкими або невиліковними соматичними хворобами. До складу експертної комісії включали психологів, психіатрів і лікарів-спеціалістів із тих захворювань, на які страждали підекспертні особи.

Запитання під час призначення та проведення комплексної медико-психолого-психіатричної експертизи:

– яка дія наявних чи перенесених соматичних і психічних хвороб на психіку підекспертної особи, на можливість правильно сприймати обставини і давати за ними показання?

– чи здатна підекспертна особа, котра хворіла чи хворіє на соматичну або психічну хворобу, звітувати про свої дії і керувати ними?

---

¹ Кошинець В.В. Використання спеціальних психологічних знань судом при розгляді кримінальних справ про злочини проти життя, здоров'я та гідності особи: монографія. Івано-Франківськ, 2005. 179 с.

– як вплинули перенесені соматичні й психічні хвороби на виконання професійних функцій і учинення правопорушення?

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ УКРАЇНИ
Слідче управління Головного управління Національної поліції
в _____ області

вулиця, будинок, місто, поштовий індекс
телефон, електронна адреса

ПОСТАНОВА
про залучення законного представника підозрюваного

_____ (місце складання)

_____ (дата складання)

Слідчий слідчого відділення _____ відділу поліції
ГУНП в _____ області _____,
(звання, прізвище, ім'я, по батькові)
розглянувши матеріали кримінального провадження № _____,
за ознаками _____,
(правова кваліфікація кримінального правопорушення з зазначенням статті (частини статті) КК України)

ВСТАНОВИВ:

_____ (зміст обставин, які є підставами для прийняття постанови;

_____ мотиви прийняття постанови, їх обґрунтування)

Ураховуючи, що представником підозрюваного

_____ (прізвище, ініціали підозрюваного, який є неповнолітнім або визнаний у встановленому законом порядку
недієздатним чи обмежено дієздатним)

є його _____

_____ (прізвище, ініціали батьків (усиновлювачів) або опікунів чи піклувальників, інших повнолітніх близьких родичів,
членів сім'ї, представників органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває
неповнолітній, недієздатний чи обмежено дієздатний)

що підтверджується _____

_____ (найменування документа, серія, номер, дата, місце видачі)

керуючись ст. 44 (64), 110 КПК України, -

ПОСТАНОВИВ:

Залучити _____
(прізвище, ініціали батьків (усиновлювачів) або опікунів чи піклувальників, інших повнолітніх близьких родичів, членів сім'ї, представників органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, недієздатний чи обмежено дієздатний)

до кримінального провадження, відомості про яке унесено до Єдиного реєстру досудових розслідувань за № _____ від «___» _____ 20__ року як _____ законного _____ представника

_____
(прізвище, ініціали підозрюваного, який є неповнолітнім або визнаний у встановленому законом порядку недієздатним чи обмежено дієздатним)

Слідчий _____
(найменування органу, підпис, прізвище, ініціали)

З постановою ознайомлений, права і обов'язки мені роз'яснено:

«___» _____ 20__ року _____ (підпис) _____ (ініціали, прізвище законного представника)

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ УКРАЇНИ

Слідче управління Головного управління Національної поліції
в _____ області

вулиця, будинок, місто, поштовий індекс
телефон, електронна адреса

ПОСТАНОВА
про заміну законного представника підозрюваного

_____ (місце складання)

_____ (дата складання)

Слідчий слідчого відділення _____ відділу поліції
ГУНП в _____ області _____,
(звання, прізвище, ім'я, по батькові)
розглянувши матеріали кримінального провадження № _____,
за ознаками _____,-
(правова кваліфікація кримінального правопорушення з зазначенням статті (частини статті) КК України)

ВСТАНОВИВ:

_____ (зміст обставин, які є підставами для прийняття постанови;

_____ мотиви прийняття постанови, їх обґрунтування)

Ураховуючи, що дії чи інтереси законного представника

_____ (прізвище, ініціали батьків (усиновлювачів) або опікунів чи піклувальників, інших повнолітніх близьких родичів, членів сім'ї, представників органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, недієздатний чи обмежено дієздатний)

суперечать інтересам особи, яку він представляє, керуючись ст. 44, 110 КПК України, -

ПОСТАНОВИВ:

Замінити _____, який
був залучений до участі в кримінальному провадженні, відомості про яке

унесено до Єдиного реєстру досудових розслідувань за № _____
від «___» _____20__ року як законний представник _____

_____ (прізвище, ініціали підозрюваного, який є неповнолітнім або визнаний у встановленому законом порядку недієздатним чи обмежено дієздатним)

на _____,
(прізвище, ініціали батьків (усиновлювачів) або опікунів чи піклувальників, інших повнолітніх близьких родичів, членів сім'ї, представників органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, недієздатний чи обмежено дієздатний)

Слідчий _____
(найменування органу, підпис, прізвище, ініціали)

З постановою ознайомлений, права і обов'язки мені роз'яснено:

«___» _____ 20__ року _____

_____ (підпис)

_____ (ініціали, прізвище законного представника)

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ УКРАЇНИ

Слідче управління Головного управління Національної поліції
в _____ області

вулиця, будинок, місто, поштовий індекс
телефон, електронна адреса

ПОСТАНОВА
про залучення представника потерпілого

_____ (місце складання)

_____ (дата складання)

Слідчий слідчого відділення _____ відділу поліції
ГУНП в _____ області _____,
(звання, прізвище, ім'я, по батькові)
розглянувши матеріали кримінального провадження № _____,
за ознаками _____,-
(правова кваліфікація кримінального правопорушення з зазначенням статті (частини статті) КК України)

ВСТАНОВИВ:

_____ (зміст обставин, які є підставами для прийняття постанови;

_____ мотиви прийняття постанови, їх обґрунтування)

Ураховуючи, що потерпілий є неповнолітнім (особою, визнаною в установленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною), керуючись ст. 59, 110 КПК України, -

ПОСТАНОВИВ:

1. Залучити _____
(прізвище, ініціали батьків (усиновлювачів) або опікунів чи піклувальників, інших повнолітніх близьких родичів, членів сім'ї, представників органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, недієздатний чи обмежено дієздатний)
до кримінального провадження № _____ від «___» _____ 20__ року як законного представника потерпілого _____.

2. Про прийняте рішення повідомити зацікавлених осіб.

Слідчий _____
(найменування органу, підпис, прізвище, ініціали)

З постановою ознайомлений, права і обов'язки мені роз'яснено:

«___» _____ 20__ року _____

_____

(підпис)

(ініціали, прізвище законного представника)

ПРОТОКОЛ
допиту малолітнього (неповнолітнього) свідка

_____ (місце складання)

_____ (дата складання)

Допит розпочато о «___» год. «___» хв.

Допит закінчено о «___» год. «___» хв.

Слідчий слідчого відділення _____ відділу поліції
ГУНП в _____ області _____

(звання, прізвище, ім'я, по батькові)

розглянувши матеріали кримінального провадження № _____,

за ознаками _____,

(правова кваліфікація кримінального правопорушення з зазначенням статті (частини статті) КК України)

у приміщенні _____

в присутності осіб, яким роз'яснені вимоги ч. 3 ст. 66 КПК України про їх
обов'язок не розголошувати відомості щодо проведеної процесуальної дії:

_____
_____

(їх прізвище, ім'я, по батькові, дата народження та місце проживання, підпис)

яким заздалегідь повідомлено про застосування технічних засобів
фіксації, умови та порядок їх використання:

(характеристики технічних засобів фіксації та носіїв інформації, які застосовуються

_____ при проведенні цієї процесуальної дії, підписи осіб)
_____
_____

з дотриманням вимог статей 104, 106, 223, 224, 226 КПК України
допитав малолітнього (неповнолітнього) свідка:

1. Прізвище, ім'я, по батькові _____

2. Дата, місяць, рік народження _____

3. Місце народження _____

4. Національність _____

5. Місце проживання _____

6. З ким проживає _____

7. Вид занять рідних осіб _____

_____ (де працюють, посада, адреса установи)

8. Де навчається або навчався _____

9. Де і ким працює або працював _____

10. Відомості про паспорт або інший документ, що засвідчує особу _____

Перед

початком

допиту

присутнім

(прізвище, ініціали батьків, педагога, законних представників)

роз'яснено їхні права і обов'язки, передбачені ч. 4 ст. 226 та ч. 2 ст. 227 КПК України.

_____ (підпис)

Свідку роз'яснено, що його викликано для дачі показань у кримінальному провадженні _____

(вказати у зв'язку з чим та в якому провадженні він допитується)

Малолітньому (неповнолітньому) свідку _____

(прізвище, ім'я, по батькові)

роз'яснено зміст ст. 63 Конституції України про те, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначене законом

_____ (підпис)

Малолітньому (неповнолітньому) свідку _____

(прізвище, ім'я, по батькові)

роз'яснено зміст ст. 18 КПК України про свободу від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів чи членів сім'ї.

_____ (підпис)

Свідкові _____ роз'яснено порядок проведення допиту

(п.п.б.)

та його права та обов'язки, передбачені ст. 66 КПК України, згідно з якою:

1. Свідок має право:

1) знати, у зв'язку з чим і в якому кримінальному провадженні він допитується;

2) користуватися під час давання показань та участі у проведенні інших процесуальних дій правовою допомогою адвоката, повноваження якого підтверджуються згідно з положеннями ст. 50 КПК України (*а саме: 1) свідоцтвом про право на зайняття адвокатською діяльністю; 2) ордером, договором із адвокатом або дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги;*

3) відмовитися давати показання щодо себе, близьких родичів та членів своєї сім'ї, що можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні ним, близькими родичами чи членами його сім'ї кримінального правопорушення, а також показання щодо відомостей, які згідно з положеннями ст. 65 КПК України не підлягають розголошенню (*а саме – не можуть бути допитані як свідки: 1) захисник, представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, законний представник потерпілого, цивільного позивача у кримінальному провадженні – про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням функцій представника чи захисника; 2) адвокати – про відомості, які становлять адвокатську таємницю; 3) нотаріуси – про відомості, які становлять нотаріальну таємницю; 4) медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну і сімейну сторону життя особи – про відомості, які становлять лікарську таємницю; 5) священнослужителі – про відомості, одержані ними на сповіді віруючих; 6) журналісти – про відомості, які містять конфіденційну інформацію професійного характеру, надану за умови нерозголошення авторства або джерела інформації; 7) професійні судді, народні засідателі та присяжні – про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення, за винятком випадків кримінального провадження щодо прийняття суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, ухвали; 8) особи, які брали участь в укладенні та виконанні угоди про примирення в кримінальному провадженні, – про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з участю в укладенні та виконанні угоди про примирення; 9) особи, до яких застосовані заходи безпеки, – щодо дійсних даних про їх особи; 10) особи, які мають відомості про дійсні дані про осіб, до яких застосовані заходи безпеки, – щодо цих даних. Не можуть без їх згоди бути допитані як свідки (та мають право відмовитися давати показання) особи, які мають право дипломатичної недоторканності, а також працівники дипломатичних представництв – без згоди представника дипломатичної установи);*

4) давати показання рідною або іншою мовою, якою він вільно володіє, і користуватися допомогою перекладача;

5) користуватися нотатками і документами при даванні показань у тих випадках, коли показання стосуються будь-яких розрахунків та інших відомостей, які йому важко тримати в пам'яті;

6) на відшкодування витрат, пов'язаних з викликом для давання показань;

7) ознайомлюватися з протоколом допиту та заявляти клопотання про внесення до нього змін, доповнень і зауважень, а також власноручно робити такі доповнення і зауваження;

8) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом;

9) заявляти відвід перекладачу.

2. Свідок зобов'язаний:

1) прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду;

2) давати правдиві показання під час досудового розслідування та судового розгляду;

3) не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора, суду відомості, які безпосередньо стосуються суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього, і які стали відомі свідку у зв'язку з виконанням його обов'язків.

3. Особа, яку залучають до проведення процесуальних дій під час досудового розслідування як понятого або яка стала очевидцем таких дій, зобов'язана на вимогу слідчого, прокурора не розголошувати відомості щодо проведеної процесуальної дії.

Крім того, згідно з ч. 7 ст. 224 КПК України за бажанням допитуваної особи вона має право викласти свої показання власноручно. За письмовими показаннями особи їй можуть бути поставлені додаткові запитання.

_____ (підпис)

Права та обов'язки, а також порядок проведення допиту мені роз'яснені.

Свідок _____

(прізвище, ініціали, підпис)

Згідно з ч. 3 ст. 226 КПК України свідку _____, який не досяг 16-річного віку, роз'яснено його обов'язок говорити тільки правду.

_____ (підпис)

Крім того, свідка _____, який досяг 16-річного віку попереджено про кримінальну відповідальність за ст. 385 КК України про відмову від дачі показань та за ст. 384 КК України про завідомо неправдиве показання.

_____ (підпис)

Ознайомившись із своїми правами, свідок заявив, що бажає давати показання _____ мовою та викладати їх _____

(указати мову)

(під запис або власноручно)

Послуг перекладача _____
(потребує, не потребує)

На пропозицію дати показання про усі відомі йому (їй) обставини у справі свідок показав _____
_____
_____
_____
_____
_____

Показання зафіксовані на носії інформації _____

(вказати характеристики носіїв інформації у випадку застосування технічних засобів фіксації)

які додаються до даного протоколу.

За результатами фіксування допиту технічними засобами від учасників процесуальної дії клопотання про внесення тексту показань до _____ протоколу _____ допиту _____

(надходили, не надходили)

Учасникам процесуальної дії повідомлено про спосіб ознайомлення із змістом протоколу, а саме _____

(надання письмового протоколу, перегляд або прослуховування носіїв інформації у випадку застосування технічних засобів фіксації)

Після ознайомлення з текстом протоколу допиту від учасників процесуальної дії клопотання про внесення до нього змін, доповнень і зауважень _____

(не надходили; якщо надійшли, вказати, що саме)

Свідок _____ / _____ /
(прізвище, ім'я, по батькові) (підпис)

Учасники _____ / _____ /
(прізвище, ім'я, по батькові) (підпис)

_____ / _____ /
(прізвище, ім'я, по батькові) (підпис)

Допитав:

Слідчий _____
(найменування органу, підпис, прізвище, ініціали)

Від підписання протоколу допиту відмовляюсь у зв'язку з _____

(вказати причини такої відмови з боку свідка або іншого учасника процесуальної дії)

Свідок

_____

(прізвище, ім'я, по батькові)

/ _____ /

(підпис)

Адвокат

_____

(прізвище, ім'я, по батькові)

/ _____ /

(підпис)

Поняті (у разі відсутності адвоката):

1.

_____

(прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, місце проживання)

/ _____ /

(підпис)

2.

_____

(прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, місце проживання)

/ _____ /

(підпис)

Слідчий

_____

(найменування органу, підпис, прізвище, ініціали)

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ УКРАЇНИ

Слідче управління Головного управління Національної поліції
в _____ області

вулиця, будинок, місто, поштовий індекс
телефон, електронна адреса

ПОСТАНОВА

про призначення комплексної психолого-психіатричної експертизи

_____ (місце складання)

_____ (дата складання)

Слідчий слідчого відділення _____ відділу поліції
ГУНП в _____ області _____,
(звання, прізвище, ім'я, по батькові)
розглянувши матеріали кримінального провадження № _____,
за ознаками _____,-
(правова кваліфікація кримінального правопорушення з зазначенням статті (частини статті) КК України)

ВСТАНОВИВ:

_____ (зміст обставин, які є підставами для прийняття постанови;

_____ мотиви прийняття постанови, їх обґрунтування)

Ураховуючи, що для вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного психічного захворювання (чи затримки психічного розвитку) та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними необхідні спеціальні знання, керуючись ст.ст. 110, 242, 243, 486 КПК України, -

ПОСТАНОВИВ:

1. Призначити комплексну психолого-психіатричну експертизу, до проведення якої залучити _____.
2. На вирішення експерта поставити такі питання: _____

3. Для вирішення вищевказаних питань направити неповнолітнього

4. Для ознайомлення експерту надати: _____

5. Копію постанови направити _____.

Слідчий _____
(найменування органу, підпис, прізвище, ініціали)

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ УКРАЇНИ
Слідче управління Головного управління Національної поліції
в _____ області

вулиця, будинок, місто, поштовий індекс
телефон, електронна адреса

ПОСТАНОВА
про проведення допиту (впізнання) у режимі відеоконференції

_____ (місце складання)

_____ (дата складання)

Слідчий слідчого відділення _____ відділу поліції
ГУНП в _____ області _____,
(звання, прізвище, ім'я, по батькові)
розглянувши матеріали кримінального провадження № _____,-

ВСТАНОВИВ:

_____ (зміст обставин, які є підставами для прийняття постанови;

_____ мотиви прийняття постанови, їх обґрунтування: неможливості безпосередньої участі певних осіб у

_____ досудовому провадженні за станом здоров'я або з інших поважних причин;

_____ необхідності забезпечення безпеки осіб;

_____ проведення допиту малолітнього або неповнолітнього
свідка, потерпілого; _____

_____ необхідності вжиття таких заходів для забезпечення оперативності досудового розслідування;

_____ наявності інших підстав, визначених слідчим, прокурором, слідчим суддею достатніми)

На підставі викладеного, керуючись ст.ст. 110, 232 КПК України, -

ПОСТАНОВИВ:

1. Провести допит (*впізнання*) гр. _____
(прізвище, ім'я, по батькові)

у режимі відеоконференції.

2. Доручити співробітникам _____,
на території юрисдикції якого перебуває гр. _____,
(прізвище, ім'я, по батькові)

вручити пам'ятку про його процесуальні права, перевірити документи,
що посвідчують особу та перебувати поряд з ним до закінчення допиту
(*впізнання*).

Слідчий _____
(найменування органу, підпис, прізвище, ініціали)

Суть постанови роз'яснена, заперечення відсутні.

Підозрюваний: _____ / _____ /
(підпис) (прізвище, ініціали)

«__» ____ 20__ року

_____

_____

(назва місцевого суду)

_____

КЛОПОТАННЯ
про застосування до неповнолітнього
примусових заходів виховного характеру

_____

(місце складання)

_____

(дата складання)

Слідчий слідчого відділення _____ відділу поліції
ГУНП в _____ області _____,
(звання, прізвище, ім'я, по батькові)
розглянувши матеріали кримінального провадження № _____,
за ознаками _____,-
(правова кваліфікація кримінального правопорушення з зазначенням статті (частини статті) КК України)

ВСТАНОВИВ:

Неповнолітнім _____
(прізвище, ім'я, по батькові, дату та місце народження, місце проживання, громадянство неповнолітнього)

вчинено _____
(виклад фактичних обставин суспільно-небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого законом

України про кримінальну відповідальність, які вважаються встановленими, докази, які підтверджують участь
неповнолітнього в скоєнні суспільно-небезпечного діяння, вік неповнолітнього, число, місяць і рік народження; умови
життя й виховання неповнолітнього, рівень психічного розвитку й інші особливості його особистості; час повідомлення
особі про підозру, мотиви та причини застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру)

Ураховуючи вищевикладене, керуючись ч. 1 ст. 292 КПК України, -

ПРОШУ:

1. Прийняття рішення про застосування до неповнолітнього

_____ (прізвище, ім'я, по батькові)
«__» _____ 19__ року народження, уродженця _____

_____
що мешкає за адресою: _____

_____
примусових заходів виховного характеру у вигляді

_____, (інформацію про захід виховного характеру, який пропонується застосувати)

про що йому оголосити.

2. Про прийняте рішення повідомити зацікавлених осіб.

Слідчий _____
(найменування органу, підпис, прізвище, ініціали)

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Прокурор _____
(посада, найменування органу, підпис, прізвище, ініціали)

«__» _____ 20 __ року

Особливості допиту малолітньої або неповнолітньої особи
(статті 226, 227 КПК)

Допитувана особа

Малолітня особа – дитина до досягнення нею 14-ти років (п. 11 ч. 1 ст. 3 КПК)

Неповнолітня особа – малолітня особа, а також дитина у віці від 14-ти до 18-ти років (п. 12 ч. 1 ст. 3 КПК)

Встановлення віку особи

Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, має правове значення, органи досудового слідства і суди повинні вживати заходів щодо встановлення віку неповнолітнього – дати його народження. У разі притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності його вік встановлюють відповідно до документів про народження (число, місяць, рік народження).

Особа вважається такою, що досягла певного віку, не в день народження, а починаючи з 0 годин наступної доби. При цьому враховуються місце народження особи і місце вчинення злочину, якщо вони знаходяться в різних часових поясах. За відсутності документів про народження вік особи встановлюється на підставі висновку судово-медичної експертизи. При цьому днем народження особи є останній день названого експертом року, а при визначенні віку мінімальною і максимальною кількістю років слід виходити із пропонуваного експертами мінімального віку цієї особи.

Особливості процесуальної форми допиту

Обов'язкова присутність законного представника, педагога або психолога, а за необхідності лікаря

Тривалість допиту: не може продовжуватися без перерви понад 1 годину, а загалом – понад дві години на день

Особам, які не досягли 16-го віку, роз'яснюється обов'язок про необхідність давання правдивих показань, не попереджуючи про кримінальну відповідальність

Законний представник, педагог або психолог, чи лікар можуть заперечувати проти запитань та ставити свої запитання

**ВИЩИЙ СПЕЦІАЛІЗОВАНИЙ СУД УКРАЇНИ
З РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ І КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ(ВССУ)**

вул. П. Орлика, 4а, м. Київ, 01043, тел. 591-10-00
<http://sc.gov.ua>; e-mail: inbox@sc.gov.ua; код ЄДРПОУ 37317811

**Головам апеляційних судів областей, міст
Києва та Севастополя, Апеляційного суду
Автономної Республіки Крим**

Про практику здійснення судами
кримінального провадження
щодо неповнолітніх

Для забезпечення однакового та правильного застосування положень Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України під час здійснення судами загальної юрисдикції кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, з метою уникнення неоднозначного тлумачення норм закону в судовій практиці та запобігання помилок, діючи відповідно до п. 7 розділу XII «Перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02 червня 2016 року № 1402-VIII, судова палата у кримінальних справах ВССУ звертає увагу місцевих та апеляційних судів на таке.

1. Під час здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх суди зобов'язані забезпечувати точне й неухильне застосування чинного законодавства, своєчасний та якісний їх розгляд, керуватися Конституцією України, Кримінальним кодексом України (КК), Кримінальним процесуальним кодексом України (КПК), положеннями інших нормативно-правових актів України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, зокрема, Конвенцією ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року, Мінімальними стандартними правилами ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх від 29 листопада 1985 року («Пекінські правила»), а також враховувати практику Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Оснoву цього роз'яснення складає відповідний проект постанови пленуму ВССУ, прийнятий у червні 2016 року в першому

Кримінальне провадження щодо неповнолітніх здійснюється у загальному порядку з урахуванням особливостей, передбачених главою 38 КПК, та із дотриманням принципу забезпечення реалізації неповнолітніми особами права користуватися додатковими гарантіями, встановленими національним законодавством та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Якщо норми КПК суперечать такому міжнародному договору, застосуванню підлягають згідно із ч. 4 ст. 9 КПК положення відповідного договору.

Недотримання судом міжнародних принципів здійснення кримінальних проваджень щодо неповнолітніх може призвести до порушення права на справедливий суд, гарантованого ст. 6 Конвенції Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод (Рішення ЄСПЛ від 16 грудня 1999 року у справі «Т. проти Великобританії»).

2. Здійснюючи судовий контроль за дотриманням прав особи під час досудового розслідування та судове провадження щодо неповнолітніх, у кожному окремому випадку слідчі судді, суд зобов'язані: сумлінно і принципово виконувати повноваження із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні як під час досудового розслідування, так під і час судового провадження, діяти у межах і відповідно до вимог закону;

зважати, що особа набуває повної кримінально-процесуальної дієздатності лише з досягненням повноліття, незалежно від рішення уповноваженого органу про емансипацію неповнолітньої особи, вступу в шлюб чи запису особи матір'ю або батьком дитини;

пам'ятати, що закріплений законом особливий підхід до неповнолітніх зумовлює застосування інших, відмінних від тих, які застосовуються до дорослих, форм реалізації кримінальної відповідальності;

дотримуватися принципу найкращих інтересів дитини, закріпленого у ст. 3 Конвенції ООН про права дитини, який полягає у тому, що якщо певна правова норма може по-різному тлумачитися, застосуванню підлягає те тлумачення, яке найкращим чином відповідає інтересам дитини;

враховувати, що регламентований процесуальним законом особливий порядок здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх поширюється і на осіб, які досягли повноліття під час здійснення кримінального провадження, а також на випадки, коли особа в одному кримінальному провадженні обвинувачується у вчиненні

кримінальних правопорушень, частину з яких нею вчинено до, а решту - після досягнення 18 років;

забезпечувати всебічний захист прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні та вчинення дій, спрямованих на застосування адекватних заходів впливу, з урахуванням особливостей особи, віку, стану здоров'я, рівня розвитку або зрілості, характеру й ступеня суспільної небезпеки вчиненого діяння;

пам'ятати, що кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першочергово.

3. Усі питання, незалежно від особливостей порядку судового провадження, згідно зі ст. 31 КГЖ вирішуються суддею одноособово або відповідно до частин 2, 3, 9 цієї ж статті колегіально (за винятком кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру - судовий розгляд клопотання про застосування таких заходів згідно зі ст. 512 КГЖ здійснюється суддею лише одноособово). Визначення судді (колегії суддів) відповідно до ст. 35 КГЖ здійснюється автоматизованою системою документообігу суду під час реєстрації відповідних матеріалів кримінального провадження з обов'язковим врахуванням положень статей 75, 76 КПК (обставини, що виключають участь судді в кримінальному провадженні). При цьому системний аналіз положень чинного законодавства з огляду на вжите у ч. 3 ст. 31 КПК формулювання «щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі», зважаючи, що таке покарання у санкціях статей Особливої частини КК не є безальтернативним, а також те, що у ньому міститься вказівка на злочин, за вчинення якого передбачено таке покарання, а не вказівку на можливість його призначення вироком суду, свідчить, що право на суд присяжних зберігається у обвинуваченого, який обвинувачується у вчиненні відповідного злочину, незалежно від його суб'єктивних характеристик (особа, що вчинила злочин, - у віці до 18 років або понад 65 років, або жінка в стані вагітності тощо) чи стадії вчиненого злочину (готування до злочину, замах на злочин чи закінчений злочин). Іншими словами, якщо неповнолітній обвинувачується у вчиненні злочину, за вчинення якого санкцією статті (частини статті) передбачено покарання у виді довічного позбавлення волі, суд, а попередньо прокурор, зобов'язані роз'яснити йому право на здійснення кримінального провадження щодо нього судом присяжних. За наявності клопотання (усного чи письмового) неповнолітнього обвинуваченого чи його захисника про проведення судового розгляду таким складом суду кримінальне провадження здійснюється судом присяжних.

Також слід враховувати, що судові провадження стосовно неповнолітньої особи та щодо декількох осіб, одна з яких є

неповнолітньою, здійснюється згідно з ч. 10 ст. 31 КПК виключно суддями, уповноваженими на здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх. Судді, уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обираються з числа суддів відповідного суду зборами суддів в порядку, передбаченому ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

При цьому судді, уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, не звільняються від виконання обов'язків судді відповідної інстанції, однак обсяг здійснення ними цих повноважень враховується під час розподілу судових матеріалів і має пріоритетне значення.

Для уникнення будь-яких сумнівів щодо наявності у судді законних повноважень на розгляд цієї категорії справ до матеріалів кримінального провадження слід додавати копію або витяг із протоколу зборів суддів, де визначено кількісний та персональний склад суддів, уповноважених здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх. Так само судам слід з'ясувати наявність документів (копій наказів, розпоряджень тощо), які підтверджують факт здійснення досудового розслідування щодо неповнолітніх спеціально уповноваженим на це слідчим. Необхідно враховувати, що спеціальних вимог до прокурора чи слідчого судді, який здійснює кримінальне провадження щодо неповнолітнього, процесуальним законом не передбачено. Докази, отримані внаслідок проведення досудового розслідування щодо неповнолітнього не уповноваженим на це суб'єктом, в силу п. 2 ч. 3 ст. 87 КПК є недопустимими.

Крім того, з огляду на те, що вирішення процесуальних питань, які належать до повноважень слідчого судді, не охоплюється поняттям «судове провадження» та не пов'язано з розглядом «стосовно неповнолітньої особи обвинувального акта, клопотань про звільнення від' кримінальної відповідальності, застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, їх продовження, зміну чи припинення», як зазначено у ч. 10 ст. 31 КПК, а здійснюється під час досудового розслідування, вимоги, закріплені у цій частині статті процесуального закону щодо спеціалізації судді (головуючого у складі колегії суддів), не застосовуються. Винятком із закріпленого у ч. 10 ст. 31 КПК правила також є суд, який вирішує питання, пов'язані з виконанням вироків щодо неповнолітніх.

4. Неповнолітньому підозрюваному (обвинуваченому) має бути реально забезпечено його право на захист, у тому числі шляхом забезпечення обов'язкової участі захисника, як із моменту встановлення факту неповноліття, так і з часу виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою (пункти 1-2 ч. 2 ст. 52 КПК). У кожному випадку

суди повинні встановлювати точний вік (число, місяць, рік народження) неповнолітнього. У випадку, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості, встановлення віку особи здійснюється відповідно до ч. 2 ст. 242 КПК за допомогою проведення судово-медичної експертизи. При цьому суди повинні враховувати мінімальний вік, визначений експертом.

Участь захисника в судовому провадженні під час розгляду кримінального провадження, а також перегляду судових рішень за результатами судового розгляду щодо неповнолітніх має бути забезпечено в судах усіх інстанцій незалежно від стадії судового провадження, суб'єкта оскарження та від того, чи досяг обвинувачений на час розгляду (перегляду) кримінального провадження (судового рішення) повноліття. Докази, отримані внаслідок порушення права неповнолітнього на захист (наприклад, під час здійснення на стадії досудового розслідування слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього, але без захисника), є недопустимими, що тягне за собою згідно з ч. 2 ст. 89 КПК неможливість їх дослідження або припинення дослідження у судовому засіданні, якщо таке дослідження було розпочато. Здійснення захисту неповнолітнього і дорослого співучасників злочину одним і тим же захисником не допускається.

Батьки або інші законні представники неповнолітнього беруть участь у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого), їх неприбуття в судове засідання не зупиняє судове провадження, крім випадків, коли суд визнає їх участь необхідною, зокрема, під час допиту неповнолітнього, який не досяг шістнадцятирічного віку, або якщо неповнолітнього, незалежно від віку, визнано розумово відсталим. Допит такого неповнолітнього, крім захисника та законного представника, відповідно до ч. 1 ст. 226 та ч. 1 ст. 491 КПК здійснюється у присутності педагога чи психолога, а у разі необхідності - лікаря. Лікар залучається для проведення допиту неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) на розсуд слідчого судді, суду, якщо внаслідок вчинення кримінального правопорушення неповнолітній отримав тимчасові психічні (депресивний стан, сильне душевне хвилювання або інші психічні захворювання) чи фізичні розлади здоров'я. Лікар повинен стежити, аби внаслідок допиту неповнолітньому не було завдано ще більшої шкоди через некоректно поставлені запитання, що може призвести до погіршення стану його здоров'я. Допит неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого здійснюється за правилами, передбаченими статтями 226, 491 КГЖ, в тому числі, з реалізацією права законного представника, педагога або

психолога та лікаря ставити запитання неповнолітньому підозрюваному (обвинуваченому) та заперечувати проти запитань.

5. Суд у кожному окремому випадку має з'ясувати необхідність здійснення судового провадження за участю неповнолітнього у закритому судовому засіданні як упродовж всього судового провадження, так і окремої його частини (ч. 2 ст. 27 КГЖ). Зокрема, у разі надходження клопотання неповнолітнього обвинуваченого, його захисника або законного представника про здійснення судового розгляду за участю неповнолітнього обвинуваченого у закритому судовому засіданні правильним вбачається після з'ясування думки сторони обвинувачення та потерпілого задовольняти таке клопотання. Слід враховувати, що наведене, крім іншого, відповідає міжнародним зобов'язанням України, передбаченим, зокрема, п. 8 Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, ст. 40 Конвенції ООН про права дитини, п. 66 Зауважень загального порядку № 10, 2007 року Комітету ООН з прав дитини, п. 54 Керівних принципів Комітету Міністрів Ради Європи «Про правосуддя, дружнє до дитини», та судовій практиці ЄСПЛ (справи «Т. проти Великобританії» та «V. проти Великобританії»).

6. До неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) згідно зі ст. 492 КГЖ може бути застосовано один із запобіжних заходів, передбачених КПК. Разом із тим слід враховувати, що затримання та тримання під вартою, як виключний захід, може застосовуватись лише у випадку, коли неповнолітній підозрюється чи обвинувачується у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину, та за умови, якщо слідчий/прокурор доведе, що застосування іншого запобіжного заходу не в змозі запобігти ризикам, зазначеним у ст. 177 КПК. Крім урахування згаданих підстав, слідчий суддя, суд, беручи до уваги практику ЄСПЛ (Рішення від 27 листопада 2008 року у справі «Свершов проти України»), зобов'язаний враховувати і вік підозрюваного (обвинуваченого).

Необхідно враховувати, що у разі перекваліфікації органом досудового розслідування або прокурором дій неповнолітнього на менш тяжкий злочин, а також у разі виникнення сумнівів щодо правильності такої кваліфікації слідчий суддя під час досудового розслідування за клопотанням неповнолітнього або його законного представника чи захисника, або суд під час судового розгляду, так само за клопотанням зазначених осіб, має невідкладно розглянути питання зміни неповнолітньому підозрюваному (обвинуваченому) запобіжного заходу із обов'язковим обґрунтуванням прийнятого рішення.

Слідчий суддя, суд повинен враховувати, що тримання під вартою має застосовуватись до неповнолітнього лише у виняткових випадках, як винятковий захід, з визначенням якомога коротших термінів такого

тримання та із забезпеченням періодичного перегляду через короткі проміжки часу підстав для його застосування чи продовження (Рішення ЄСПЛ від 28 жовтня 1998 року у справі «Ассенов та інші проти Болгарії»). Реалізуючи положення ч. 5 ст. 199 КПК, слідчий суддя, а також суд відповідно до ч. 3 ст. 331 КПК мають враховувати, що після спливу певного часу (строку дії попередньої ухвали) саме лише існування обґрунтованої підозри перестає бути підставою для позбавлення свободи, а тому в судовому рішенні судові органи зобов'язані, розглянувши можливість обрання альтернативних запобіжних заходів, навести інші підстави для подальшого тримання особи під вартою (Рішення ЄСПЛ від 20 січня 2011 року у справі «Прокопенко проти України», від 05 листопада 2008 року у справі «Єлоєв проти України»). Тому суд у разі задоволення клопотання про продовження терміну застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою має чітко зазначити у судовому рішенні про наявність іншої підстави (підстав) або ризику, що передбачені ч. 1 ст. 177 КГЖ. Обмеження розгляду клопотання про обрання, продовження запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою лише наведенням переліку законодавчих (стандартних) підстав для його застосування без встановлення їх наявності та обґрунтованості до конкретної особи є порушенням вимог п. 4 ст. 5 Конвенції Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод (Рішення ЄСПЛ від 10 лютого 2011 року у справі «Харченко проти України»), а тривале тримання під вартою без визначення в рішенні суду відповідних підстав визнається несумісним з принципом захисту від свавілля, закріпленим в п. 1 ст. 5 цієї Конвенції (Рішення ЄСПЛ від 27 листопада 2008 року у справі «Соловей і Зозуля проти України»).

7. До неповнолітнього, крім запобіжних заходів, як альтернатива може застосовуватися передання неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються у дитячій установі, - передання їх під нагляд адміністрації цієї установи (ч. 1 ст. 493 КПК).

Передання під нагляд можливе у разі обов'язкового встановлення слідчим суддею, судом таких обставин у їх сукупності: 1) відомості про особу батьків, опікунів або піклувальників, а також відомості про їхні стосунки з неповнолітнім дають змогу впевнитися у тому, що зазначені особи можуть здійснювати належний нагляд за неповнолітнім; 2) батьки, опікуни чи піклувальники (представник адміністрації дитячої установи, якщо неповнолітній є вихованцем цієї установи), а також неповнолітній надали згоду на передання під нагляд; 3) батьками, опікунами або піклувальниками (представником адміністрації дитячої установи, якщо неповнолітній є вихованцем цієї установи) надано

письмове зобов'язання забезпечити прибуття неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а також належну поведінку неповнолітнього.

За умови передання під нагляд дитячої установи суд повинен визначити особу або групу осіб (з числа педагогів, психологів, соціальних працівників), які мають позитивний вплив на вихованця, правильно оцінюють вчинений ним злочин, користуються авторитетом і повагою у нього, можуть впливати на неповнолітнього та забезпечити його належну поведінку й повсякденний нагляд за ним.

Ухвала суду повинна містити перелік заходів, яких зобов'язаний дотримуватись неповнолітній підозрюваний (обвинувачений), серед яких: перебування особи за місцем проживання в нічний час доби; систематичність відвідування навчального закладу; розмови з дитячим психологом, прибуття до підрозділів превентивної діяльності Національної поліції тощо.

Особа, яка взяла зобов'язання про нагляд, має право відмовитися від подальшого виконання цього зобов'язання, повідомивши про це заздалегідь. У таких випадках слідчий суддя, суд повинен розглянути відповідне повідомлення та за наявності клопотання органу досудового розслідування чи сторони обвинувачення розглянути клопотання про застосування запобіжного заходу до неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) відповідно до положень ст. 492 КПК.

Такі ж правила слід застосовувати і до особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК, після досягнення одинадцятирічного віку, але до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність. До такої особи запобіжний захід у вигляді тримання під вартою не застосовується. У разі вчинення особою до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, діяння, за яке Особливою частиною КК передбачене покарання понад 5 років позбавлення волі, її може бути поміщено у приймальник-розподільник для дітей. Строк тримання особи у приймальнику-розподільнику, незважаючи на однаковий із триманням під вартою порядок обрання, скасування чи продовження такого заходу, є значно меншим і становить 30 днів (відповідно, і строк продовження його застосування також становить 30 днів, а не два місяці, як у разі тримання під вартою).

Слід зважати, що слідчий суддя, суд не вправі застосовувати більш суворий запобіжний захід, ніж той, про застосування якого подане клопотання. Водночас за наявності підстав, передбачених ч. 4 ст. 194 КПК, слідчий суддя, суд має право застосувати більш м'який запобіжний захід, ніж той, який зазначений у клопотанні. У такому випадку суд, керуючись вимогами ч. 4 ст. 194 та пунктами 3-5 ч. 1 ст. 196 КПК, має

зазначити у резолютивній частині ухвали про обрання запобіжного заходу певного виду, а у мотивувальній - зазначити, чому вважає недоведеними обставини, що свідчать про обґрунтування застосування саме такого запобіжного заходу та недостатність застосування для запобігання ризику або ризикам, зазначеним у клопотанні, більш м'яких їх видів, визначених у ч. 1 ст. 176 КПК.

8. Застосування інших заходів забезпечення кримінального провадження щодо неповнолітніх також має свої особливості. Зокрема, виклик неповнолітнього обвинуваченого здійснюється судом через його батьків або інших законних представників. Повістка про виклик неповнолітньої особи, як правило, вручається її батьку, матері, усиновлювачу або іншому законному представнику (ч. 4 ст. 135 КПК). Інший порядок допускається лише у разі, якщо це зумовлено обставинами, встановленими під час кримінального провадження (ст. 489 КПК), у тому числі якщо неповнолітній проживає окремо.

Якщо неповнолітній підозрюваний (обвинувачений) перебуває у спеціальній виховній або медичній установі, повістка чи повідомлення вручається керівникові цієї установи за три дні до проведення процесуальної/судової дії. Такими установами можуть бути приймальник-розподільник для дітей, школа соціальної реабілітації та професійне училище соціальної реабілітації органів освіти, центр медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я, спеціальна виховна установа Державної кримінально-виконавчої служби України, притулок для дітей, центр соціально-психологічної реабілітації дітей, соціально-реабілітаційний центр (дитячі містечка).

Якщо неповнолітній підозрюваний (обвинувачений) не з'явився за викликом суду без поважних причин, слідчий суддя, суд, встановивши дотримання порядку виклику неповнолітньої особи через батьків або інших законних представників, постановляє ухвалу про накладення грошового стягнення до батьків або інших законних представників, і лише після цього застосовує привід до неповнолітньої особи згідно з правилами, передбаченими ст. 140 КПК. Звертаємо увагу, що до неповнолітнього свідка привід згідно з ч. 3 ст. 140 КПК не застосовується.

Необхідно мати на увазі, що до неповнолітньої особи такий захід забезпечення кримінального провадження, як арешт майна, яке є власністю неповнолітнього, застосовується на загальних підставах, окрім випадків, коли метою арешту майна є виключно забезпечення майбутньої його конфіскації як виду покарання, адже до неповнолітніх відповідно до ст. 98 КК конфіскація майна як додаткове покарання не застосовується.

9. Якщо неповнолітній підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення разом із повнолітнім, прокурор має з'ясувати можливість та прийняти рішення про виділення матеріалів досудового розслідування щодо неповнолітнього в окреме провадження (статті 217, 494 КПК), за винятком випадку, коли таке виділення матеріалів може негативно вплинути на повноту досудового розслідування та судового розгляду (ч. 4 ст. 217 КПК).

У випадку спільного розгляду справи щодо неповнолітнього обвинуваченого і дорослого обвинуваченого необхідним для суду є: 1) керуючись ст. 495 КПК, на час дослідження обставин, що можуть негативно вплинути на неповнолітнього, своєю ухвалою видалити його із зали судового засідання, з наступним ознайомленням у майбутньому (після повернення неповнолітнього обвинуваченого до зали) з результатами такого дослідження та наданням можливості поставити запитання особам, які були допитані за його відсутності; 2) згідно з ч. 3 ст. 351 КПК задля забезпечення безпеки неповнолітнього обвинуваченого унеможливлення тиску на нього з боку дорослого обвинуваченого на підставі мотивованої ухвали здійснити допит неповнолітнього з використанням відеоконференції при трансляції з іншого приміщення.

10. Слідчий суддя, а також суд під час судового провадження повинен пояснювати неповнолітньому підозрюваному (обвинуваченому) хід судового засідання на зрозумілій йому мові (в тому числі уникати використання складних мовних конструкцій положень кримінального законодавства, а спеціальні терміни, які вживаються у кримінальному провадженні, повинні мати заміники (використовувати синоніми), легкі для сприйняття неповнолітнім), нагадувати захиснику та законному представникові неповнолітнього про їх обов'язок пояснювати неповнолітньому кожен дію під час судового розгляду, забезпечуючи тим самим право обвинуваченого на ефективну участь у кримінальному провадженні, яке полягає не лише в праві останнього бути присутнім у судовому засіданні, але й у праві чути, бути почутим і слідкувати за ходом розгляду (п. 47 Зауваження загального порядку №10, 2007 року Комітету ООН з прав дитини, Рішення ЄСПЛ від 15 червня 2011 року у справі «Б.С. проти Сполученого Королівства»).

Крім того, з метою забезпечення права неповнолітнього обвинуваченого на ефективну участь в судовому провадженні суддям варто оголошувати короткі перерви кожні 30 хвилин для підтримки здатності до концентрації уваги неповнолітнього та надання йому можливості конфіденційного спілкування із законним представником та/або захисником. Слід враховувати, що відмова у наданні права на

приватне та конфіденційне спілкування із захисником без втручання з боку конвою може призвести до порушення права на справедливий суд (рішення ЄСПЛ від 25 липня 2013 року у справі «Ходорковський та Лебедев проти Росії»).

11. Правильною слід визнати практику здійснення судового провадження у суді першої інстанції за обов'язкової участі представників служби у справах дітей, уповноваженого підрозділу органів Національної поліції та уповноваженого органу з питань пробації. Зокрема суд, призначаючи підготовче судове засідання, для повної реалізації вимог, передбачених статтями 485, 487 КГЖ, надсилає відповідним органам повідомлення про початок судового провадження за участю неповнолітнього обвинуваченого та викликає їх в підготовче судове засідання. Неприбуття в судове засідання представників цих органів, належним чином повідомлених про час і місце судового засідання, не перешкоджає його проведенню. Під час підготовчого судового засідання з метою підготовки до судового розгляду відповідно до п. 6 ч. 3 ст. 314, ч. 2 ст. 314-1, п. 5 ч. 2 ст. 315 та статей 485, 487, 496 КПК суд, крім іншого, роз'яснює неповнолітньому обвинуваченому його право брати участь у підготовці досудової доповіді шляхом надання необхідної інформації представнику персоналу органу пробації або відмовитися від такої участі (ч. 4 ст. 42 КПК). Відмова обвинуваченого брати участь у підготовці доповіді не позбавляє його права на ознайомлення з текстом досудової доповіді, подання своїх зауважень та уточнень щодо її змісту. Таке право неповнолітній обвинувачений може реалізувати як під час зустрічі з представником персоналу пробації, так і в судовому засіданні. Право на ознайомлення з текстом досудової доповіді, подання своїх зауважень та уточнень щодо її змісту має також законний представник неповнолітнього обвинуваченого, незалежно від того, чи брав неповнолітній участь у підготовці доповіді.

Вимога суду про складання досудової доповіді оформлюється у вигляді ухвали із встановленням строку її виконання та зазначенням про згоду чи відмову обвинуваченого брати участь у її підготовці. Враховуючи те, що від терміну підготовки досудової доповіді залежить її якість, що впливає на повноту та всебічність дослідження відомостей про особу неповнолітнього, рекомендується надавати представнику уповноваженого органу з питань пробації достатньо часу для її підготовки. Крім того, така ухвала має містити відомості про обвинуваченого (прізвище, ім'я, по батькові, рік, місяць і день його народження, місце народження, місце реєстрації та фактичного проживання, застосований запобіжний захід) та законного представника.

Варто враховувати, що доручення скласти досудову доповідь не перешкоджає призначенню судового розгляду та його проведенню. Досудова доповідь має бути складена та подана суду не пізніше строку, визначеного в ухвалі суду. В разі наявності або виникнення об'єктивних обставин, що унеможливають своєчасне подання досудової доповіді або її підготовку в цілому, представник персоналу органу пробації зобов'язаний відповідно до п. 3 ч. 3 ст. 72-1 КПК невідкладно повідомити про це суд. Відмова обвинуваченого брати участь у підготовці досудової доповіді не може визнаватись об'єктивною обставиною, що унеможлиблює її підготовку.

Суд має розглянути досудову доповідь до завершення судового розгляду для надання можливості реалізувати неповнолітнім обвинуваченим права на подання зауважень та уточнень щодо її змісту, а суду - поставити укладачеві відповідні запитання.

Для реалізації покладених законом завдань щодо складення досудової доповіді відповідний представник персоналу органу пробації вправі заявити клопотання (усно чи письмово) про ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, виключно щодо обставин, передбачених пунктами 4 та 5 ч. 1 ст. 91, статтями 485, 487 КПК. У разі заявлення клопотання про ознайомлення з матеріалами кримінального провадження без зазначення обставин, щодо яких є потреба в ознайомленні з матеріалами, чи із зазначенням обставин, які не передбачені п. 5 ч. 2 ст. 72-1 КПК, суд має відмовити в задоволенні такого клопотання.

12. Досудова доповідь складається щодо неповнолітнього обвинуваченого незалежно від ступеня тяжкості вчиненого ним діяння за винятком випадків, передбачених ч. 4 ст. 314-1 КПК, представником персоналу органу пробації спільно з представниками служби у справах дітей (ст. 12 Закону України «Про пробацію»), в тому числі й з урахуванням відомостей, отриманих від регіонального представництва уповноваженого підрозділу органів Національної поліції. Зазначені органи, здійснюючи покладені на них законами України повноваження, з метою формування соціально-психологічної характеристики неповнолітнього та інформації про вплив криміногенних факторів на його поведінку збирають відомості, що характеризують неповнолітнього, його поведінку в повсякденному житті, як до, так і після вчинення кримінального правопорушення, середовище, в якому він зростає, навчається, коло осіб, з якими спілкується. Ці відомості узагальнюють та подають суду у формі досудової доповіді.

Крім того, досудова доповідь повинна містити результати незалежного соціального дослідження обвинуваченого та надати суду додаткову об'єктивну інформацію про ризики вчинення обвинуваченим

повторно злочину, можливість його виправлення без позбавлення або обмеження волі (необхідність ізоляції) з огляду на соціально-психологічні характеристики особистості обвинуваченого.

Доповідь складається на основі фактичного, об'єктивного і неупередженого матеріалу, а думки формулюються у чітких висловах. Інформація, викладена у досудовій доповіді (в частині чи в цілому), не розцінюється як доказ винуватості або невинуватості особи. Досудова доповідь долучається до матеріалів кримінального провадження та береться судом до відома при ухваленні вироку.

Якщо під час судового розгляду, до закінчення строку подання представником персоналу органу пробації досудової доповіді, неповнолітній обвинувачений уклав угоду про примирення чи про визнання винуватості, або потерпілий відмовився від обвинувачення (в кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення), або з'явилися підстави для звільнення його від кримінальної відповідальності, суд має повідомити про це відповідний орган пробації, зазначивши, що потреба в складенні досудової доповіді щодо такого обвинуваченого відпала.

13. Судовий розгляд здійснюється за участю представників відповідних установ. Отримавши від них відомості про особу неповнолітнього обвинуваченого (досудову доповідь), беручи до уваги спеціальний статус цих представників у судовому провадженні, участь яких є однією із особливостей кримінального провадження та досудової пробації щодо неповнолітнього, суд, а також інші особи, які беруть участь у кримінальному провадженні, вправі з урахуванням положень ч. 6 ст. 9 КГЖ поставити питання щодо змісту (суті) поданої доповіді у порядку, передбаченому ст. 360 КПК.

Під час опитування суд з'ясовує умови життя та виховання неповнолітнього обвинуваченого, повні та всебічні відомості про його особу, інші характеризуючі дані, ставить запитання щодо наданих суду представником органу пробації (за необхідності - представниками служби у справах дітей та уповноваженого підрозділу органів Національної поліції) відомостей, а також довідується, яких заходів, на думку цих осіб, найбільш доцільно вжити з метою перевиховання обвинуваченого. У свою чергу, відповідно до ч. 2 ст. 496 КПК представники зазначених органів, а з урахуванням положень ч. 6 ст. 9 КПК й представник органу пробації, також вправі заявляти клопотання, ставити запитання неповнолітньому обвинуваченому, його законному представнику, потерпілому, свідкам, експертам і спеціалісту.

14. Судам необхідно зважати, що під час постановлення вироку щодо неповнолітньої особи вони повинні суворо дотримуватися принципів законності, справедливості, обґрунтованості покарання та

ухвалювати рішення щодо неповнолітнього, керуючись принципом найкращих інтересів дитини, встановленим у ст. 3 Конвенції ООН про права дитини, відповідно до положень глави 29 КПК і розділу XI КК. Інформацію про соціально-психологічну характеристику обвинуваченого з досудової доповіді представника органу пробації суд має згідно з п. 17 ч. 1 ст. 368 КПК взяти до відома та, відповідно, відобразити в мотивувальній частині вироку. В мотивувальній частині вироку також відображається інформація, подана представником персоналу органу пробації у разі неможливості підготовки ним досудової доповіді у зв'язку з наявністю об'єктивних обставин, що унеможливають її підготовку.

Суд має максимально індивідуалізувати покарання, призначаючи його конкретній неповнолітній особі за конкретне кримінальне правопорушення. З метою ухвалення справедливого судового рішення та захисту прав людини і її основоположних свобод суд відповідно до положень ч. 3 ст. 337 КПК має право вийти за межі висунутого обвинувачення, зазначеного в обвинувальному акті, лише в частині зміни правової кваліфікації кримінального правопорушення, якщо це покращує становище особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, погіршення становища особи за ініціативою суду не допускається.

Індивідуалізація покарання є принципово важливою вимогою, що передбачає персоніфікацію кримінальної відповідальності: вона настає лише щодо конкретної особи, яка вчинила злочин (статті 2, 18, 50 КК). Тому призначення покарання з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи неповнолітнього та обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання, повинно максимально сприяти досягненню мети покарання, яка полягає у виправленні неповнолітнього засудженого, його вихованні та соціальній реабілітації.

Суд має ретельно і виважено аналізувати відомості, надані представниками органу пробації, служби у справах дітей, уповноваженого підрозділу органів Національної поліції, іншу інформацію про особу неповнолітнього, отриману під час судового розгляду, пам'ятаючи, що неналежне встановлення таких відомостей всупереч вимогам статей 485, 487 КПК перешкоджає виконанню судом передбаченої п. 3 ч. 1 ст. 65 КК законодавчої вимоги щодо всебічного з'ясування обставин, які характеризують особу винного (суд не повинен обмежуватись обставинами, безпосередньо пов'язаними із вчиненням злочину), та щодо призначення покарання, необхідного і достатнього для виправлення особи і запобігання новим злочинам (ч. 2 ст. 65 КК), а також є істотним порушенням кримінального процесуального закону.

15. Під час призначення неповнолітньому покарання слід враховувати, що вік неповнолітньої особи згідно з п. 3 ч. 1 ст. 66 КК є обставиною, яка пом'якшує покарання незалежно від того, чи досяг обвинувачений на час розгляду кримінального провадження повноліття. Зважаючи на конкретні обставини справи, суди повинні враховувати як такі, що пом'якшують покарання, й інші обставини, перелічені у ч. 1 згаданої статті, а також обставини, які хоча й не зазначені у законі, але знижують ступінь суспільної небезпечності злочину чи особи, в тому числі примирення з потерпілим, втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність іншою особою тощо.

До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом може бути призначено лише покарання, передбачені у ст. 98 КК, та виключно у межах розмірів та строків, встановлених статтями 99-102 КК. При цьому посилається в резолютивній частині вироку на ст. 69 КК не потрібно.

У разі засудження неповнолітнього за злочин, за який конфіскація майна є обов'язковим додатковим покаранням, суд його не призначає в силу ст. 98 КК. Таким же чином суд вирішує питання (постановляє обвинувальний вирок без призначення покарання), якщо санкція статті (частина статті) КК, за якою кваліфіковано діяння неповнолітнього, передбачає лише такі види покарань, які не можуть бути до нього застосовані.

16. Перед ухваленням вироку суду необхідно обов'язково розглянути питання щодо наявності підстав для застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру. У разі обвинувачення неповнолітнього у вчиненні вперше кримінального проступку, злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості правильним вбачається застосовувати за наявності визначених законом умов, незважаючи на відсутність відповідного клопотання прокурора, діючи в порядку, передбаченому ч. 1 ст. 97 КК та ч. 3 ст. 497 КПК, примусові заходи виховного характеру, звільнивши неповнолітнього від кримінальної відповідальності.

Положення ч. 1 ст. 497 КПК кореспондуються з ч. 1 ст. 97 КК, у зв'язку з чим посилання на означену норму процесуального закону під час прийняття рішення про звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 105 КК) є таким, що не відповідає нормам процесуального закону. Суд в таких випадках при прийнятті рішення керується лише ст. 105 КК.

Згідно ч. 1 ст. 105 КК суд вправі звільнити неповнолітнього від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру за наявності сукупності таких умов: а) неповнолітній вчинив злочин

невеликої або середньої тяжкості, незалежно від того чи вчинений цей злочин вперше, був він умисним чи необережним; б) неповнолітній щиро розкався; в) поведінка неповнолітнього після вчинення злочину була бездоганною. Під бездоганною поведінкою слід розуміти таку поведінку особи у сім'ї, побуті, трудовому чи навчальному колективі, коли вона свідомо і добровільно дотримується загальноприйнятих правил людського співжиття; г) на момент постановлення вироку неповнолітній не потребує застосування покарання. У разі встановлення трьох попередніх умов на момент постановлення вироку суд вправі вважати неповнолітнього таким, що не потребує застосування покарання.

Рішення про звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру приймається за результатами судового розгляду обвинувальним вироком суду. При цьому слід зазначити, що системний аналіз вжитих у кримінальному законі формулювань «звільнення від покарання» (частини 4 і 5 ст. 74, ч. 1 ст. 105 КК), «звільнення від відбування покарання» (статті 75, 79, 104 КК), «звільнення від призначеного покарання» (ст. 78 КК) дає підстави зробити висновок, що під звільненням від покарання із застосуванням інших заходів примусу слід розуміти звільнення не від конкретного покарання, визначеного в санкції статті чи призначеного судом, а від його призначення як виду примусових заходів в цілому. Іншими словами, суд, приймаючи рішення про звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням заходів виховного характеру відповідно до ч. 2 ст. 373 КПК, постановляє вирок, яким визнає обвинуваченого винуватим у вчиненому злочині (кримінальному правопорушенні), керуючись ст. 105 КК звільняє його від покарання без визначення його виду і розміру та застосовує примусові заходи виховного характеру.

17. Слід зважати, що однією із форм правосуддя є відновне правосуддя, основною метою якого є створення умов для примирення потерпілих і правопорушників та усунення наслідків, спричинених злочином, реалізація якої дає змогу досягти найкращого співвідношення врахування інтересів потерпілого та відповідальності правопорушника. Так, відповідно до пункту 10 Зауважень загального порядку № 10 (2007) Комітету ООН з прав дитини «Права дітей у системі юстиції щодо дітей» прикладом якнайкращого забезпечення інтересів дитини є практика, коли традиційні цілі кримінального правосуддя, такі як покарання, поступаються місцем реабілітаційним та відновним цілям правосуддя у справах дітей- правопорушників. На цьому наголошується й в пункті 23.2. Рекомендації CM/Rec(2008)11 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Про Європейські правила стосовно неповнолітніх правопорушників, щодо яких застосовуються санкції або заходи»,

зокрема, що перевагу слід надавати таким санкціям та заходам, які можуть мати виховний вплив, а також сприяти відшкодуванню збитків, завданих правопорушенням, яке вчинила неповнолітня особа.

При цьому примирення винної особи з потерпілим (потерпілими) слід розуміти як акт прощення її ним (ними) в результаті вільного волевиявлення, що виключає будь-який неправомірний вплив, незалежно від того, яка зі сторін була ініціатором, та з яких мотивів. За загальним правилом домовленості стосовно примирення між сторонами можуть проводитися самостійно потерпілим і підозрюваним чи обвинуваченим, захисником і законним представником або за допомогою іншої особи, погодженої сторонами кримінального провадження, зокрема медіатора, громадської організації, які виконують функції з примирення сторін. Слідчий, прокурор та суддя не вправі брати участь в таких домовленостях.

Примирення обвинуваченого (підозрюваного) та потерпілого може мати різні наслідки, передбачені законом, в тому числі: а) припинення кримінального провадження у формі приватного обвинувачення у зв'язку з відмовою потерпілого від обвинувачення. Примирення в такому випадку є не абсолютним, а може бути одним із багатьох чинників, які спонукали потерпілого до такої відмови; б) звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК); в) укладення угоди про примирення та застосування покарання чи звільнення від його відбування з випробуванням, зазначеним у такій угоді; г) врахування примирення при призначенні покарання як обставини, що його пом'якшує.

Враховуючи те, що примирення між потерпілим і обвинуваченим може бути досягнутим в будь-який момент під час судового провадження до виходу суду до нарадчої кімнати для ухвалення вироку, судді повинні інформувати обвинуваченого та потерпілого про право останнього відмовитись від обвинувачення (якщо кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення), право сторін на примирення між ними, правову природу такого примирення та його наслідки.

У випадках, коли у кримінальному провадженні одночасно вбачаються підстави для звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із примиренням винного з потерпілим, передбачені ст. 46 КК, та для призначення обвинуваченій особі покарання на підставі угоди між потерпілим і підозрюваним/обвинуваченим (надійшла укладена між сторонами угода про примирення), суд, враховуючи, що стаття кримінального закону, яка передбачає таке звільнення від кримінальної відповідальності, має

імперативний (обов'язковий) характер, а також беручи до уваги встановлені обставини, повинен:

за наявності підстав для звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням обвинуваченого з потерпілим (вчинення першим злочину невеликої тяжкості чи з необережності - злочину середньої тяжкості вперше, відшкодування обвинуваченим потерпілому завданих збитків чи усунення заподіяної шкоди, а також дійсного примирення з останнім, про що свідчить, крім іншого, згода потерпілого на звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності на цій підставі) та згоди обвинуваченого на таке звільнення і закриття провадження з таких підстав - відмовити згідно з п. 3 ч. 7 ст. 474 КПК у затвердженні угоди про примирення та звільнити обвинуваченого від кримінальної відповідальності на підставі ст. 46 КК;

якщо потерпілий заперечує проти такого звільнення, оскільки результатом його примирення з обвинуваченим є укладена між ними угода, в якій визначено конкретне покарання або зазначено про звільнення від його відбування з випробуванням, перевіривши угоду на відповідність вимогам КПК, за відсутності підстав для відмови в її затвердженні - ухвалити вирок, яким має затвердити угоду і призначити узгоджену сторонами міру покарання чи звільнення від її відбування з випробуванням.

У випадку встановлення фактичної відмови потерпілого від обвинувачення (якщо кримінальне провадження здійснюється у формі приватного обвинувачення), попри наявність угоди про примирення чи підстав для звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із примиренням винного з потерпілим, суд, керуючись ч. 4 ст. 26, п. 7 ч. 1 ст. 284 КПК, має закрити кримінальне провадження.

18. До особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК, після досягнення одинадцятирічного віку, але до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, у будь-якому випадку, незважаючи на ступінь тяжкості вчинюваного діяння, згідно зі ст. 498 КПК мають застосовуватись примусові заходи виховного характеру.

Необхідно враховувати спеціальні вимоги судового розгляду клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності, встановлені ст. 501 КПК. Якщо під час судового розгляду не буде доведено хоча б однієї із зазначених у ст. 501 КПК обставин, суд зобов'язаний постановити ухвалу про відмову у застосуванні примусових заходів виховного характеру і закрити кримінальне провадження. Якщо ж означені обставини буде доведено, суд

постановляє ухвалу про застосування примусових заходів виховного характеру. Посилання на звільнення від кримінальної відповідальності у цьому випадку є неправильним, оскільки особа не є суб'єктом злочину, а отже, не може бути притягнутою до кримінальної відповідальності та, відповідно, звільненою від неї.

Слід зважати, що у провадженні, яке згідно ст. 477 КПК може бути розпочате слідчим, прокурором лише на підставі заяви потерпілого щодо кримінальних правопорушень (кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення) відносно особи, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, за наявності клопотання потерпілої сторони про відмову від звинувачень щодо такої особи, попри клопотання прокурора про застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру, суд, з огляду на міжнародні стандарти (статті 3 (1), 9, 10, 18, 21, 37 (с) та 40 (2) (б) (iii) Конвенції про права дитини), беручи до уваги правові наслідки для неповнолітнього, діючи відповідно до принципу верховенства права (ст. 8 КПК), керуючись частинами 4 та 6 ст. 9 КПК, має закрити кримінальне провадження у зв'язку з відмовою потерпілою стороною від звинувачень. Два особливі порядки кримінального провадження, передбачені в КПК - кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення (Глава 36 КПК) та кримінальне провадження щодо неповнолітніх (Глава 38 КПК) не виключають одне одного та не є альтернативними, а співвідносяться як загальне (з огляду на процес початку та можливого завершення провадження) зі спеціальним (суб'єкт). Неповнолітній вік особи не може призвести до більш тяжких наслідків, ніж, якби обвинуваченим був повнолітній.

Рекомендаційні роз'яснення підготовлено секретарем судової палати у кримінальних справах Щепоткіною В.В., суддею судової палати у кримінальних справах Міщенком С.М. та начальником відділу забезпечення діяльності заступника Голови та секретаря судової палати Слуцькою Т.І., обговорено та затверджено суддями ВССУ на засіданні зборів суддів, яке відбулось 23 грудня 2016 року.

**Голова
Вищого спеціалізованого суду
України з розгляду цивільних і
кримінальних справ**

Б. І. Гулько

**Секретар пленуму,
суддя Вищого спеціалізованого
суду України з розгляду
цивільних і кримінальних справ**

Д. Д. Лупеник

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю неповнолітніх: вітчизняний та міжнародний досвід: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 27-28.04.2012). Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2012. 280с.
2. Андреев О. О. Розслідування вбивств, учинених неповнолітніми : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. 239 с.
3. Баранчук В.В. Система тактичних прийомів установалення психологічного контакту при допиті : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2018. 251 с.
4. Бистрицький Б.Ю. Розслідування грабежів, учинених неповнолітніми : дис. к-та ю. наук: 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2016. 245 с.
5. Вакуленко О.Ф. Досудове розслідування кримінальних проваджень щодо неповнолітніх : дис. к-та ю. наук: 12.00.09 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2017. 298 с.
6. Вапнярчук В.В. Теоретичні основи кримінального процесуального доказування : дис. ...докт. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2018. 524 с.
7. Ганова Г.О., Присяжнюк І.І., Туркот М.С. Притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх: процесуальне керівництво досудовим розслідуванням та підтримання державного обвинувачення: навчально-практичний посібник. К.: Національна академія прокуратури України; ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури», 2013. 82 с.
8. Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: затв. Наказом МВС України від 07.07.2017 № 575. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17/print1526276692181256> (дата звернення: 01.09.2018).
9. Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах: затв. наказом Міністерства юстиції України від 12 груд. 2011 р. № 3505/5 // Офіц. вісн. України. 2011. № 98. Ст. 3591.
10. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень. *Офіційний вісник України*. 1998. № 46. С. 172.

11. Калімбет І.Л. Розслідування корисливо-насильницьких злочинів неповнолітніх : дис. к-та ю. наук: 12.00.09 / Міжнар. гуман. ун-т. Одеса, 2017. 211 с.

12. Капліна О.В. Проблеми створення належного правового регулювання проведення досудового розслідування в умовах АТО. *Застосування норм міжнародного гуманітарного, національного кримінального та кримінального процесуального права в ході проведення антитерористичної операції на сході України* : матеріали міжкаф. «круглого столу», 12 лют. 2015 р. Харків, 2015. С. 101–105.

13. Кокошко М.В. Прокурор у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх : дис. к-та ю. наук: 12.00.09 / Нац. акад. прокуратури України. Київ, 2016. 234 с.

14. Комарницька О. Прокурор як суб'єкт доказування підстав обрання домашнього арешту неповнолітньому. *Юридичний вісник України. 27 жовтня – 9 листопада 2017. № 43-44 (1164-1165). С. 19.*

15. Коментарі щодо Закону України «Про внесення змін до Закону України про боротьбу з тероризмом» і Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану та у районі проведення антитерористичної операції» : підгот. на основі комент. Джеремі МакБрайда. URL: <https://rm.coe.int/16802e75b2>.

16. Кошинець В.В. Використання спеціальних психологічних знань судом при розгляді кримінальних справ про злочини проти життя, здоров'я та гідності особи: монографія. Івано-Франківськ, 2005. 179 с.

17. Кримінальний процес України у питаннях і відповідях. [4-те вид., переробл. і доповн.] / Л. Д. Удалова, В. В. Рожнова, Д. О. Савицький та ін. К. : КНТ, 2016. 269 с.

18. Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошовий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін. ; [за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило]. Харків : Право, 2013. 824 с.

19. Кримінальний процес: альбом схем (загальна та особлива частини) : навч. посіб. 2-ге вид., виправл. та доповн. / [Л.Д.Удалова, В.В.Рожнова, Д.П.Письменний та ін.]. К. : «Центр учбової літератури», 2016. 406 с.

20. Кримінальний процес: підручник / [О.В. Капліна, О.Г. Шило, В.М. Трофименко та ін.]; за заг. ред. О.В. Капліної, О.Г. Шило. Харків: Право, 2018. 584 с.

21. Крукевич О.М. Здійснення правосуддя у кримінальному провадженні за участю неповнолітніх осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2017. 272 с.

22. Кунтій А.І. Тактика допиту неповнолітнього свідка під час

розслідування умисного вбивства, учиненого в стані сильного душевного хвилювання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. Вип. 3. С. 386–393. (Серія «Юридична»).

23. Лазукова О.В. Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2018. 276 с.

24. Литвак О.М., Однолько І.В. Запобігання наркозлочинності неповнолітніх в Україні кримінально-правовими засобами: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУВС, 2012. 268 с.

25. Лобойко Л. М. Актуальні проблеми визначення підстав і моменту початку досудового розслідування. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 87–92.

26. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те вид. переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. 1360 с.

27. Організація взаємодії підрозділів Національної поліції під час проведення досудового розслідування: навч. посібник / О. П. Бойко, О. Ф. Кобзар, В. В. Рогальська, Н. П. Черняк. Дніпро: ДДУВС, 2017. 84 с.

28. Охріменко І. М., Лигун Н.В. Утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність: психологічні детермінанти. *Юридична психологія*. 2015. № 1(16). С. 179–188.

29. Охріменко І. М., Лузанова Г.О. Організаційно-психологічні особливості професійної компетентності слідчого як суб'єкта призначення судово-психологічних експертиз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2014. Вип. 28, Т. 3. С. 86–90.

30. Охріменко І. М., Лузанова Г.О. Особливості призначення судово-психологічних експертиз щодо неповнолітніх під час розслідування кримінальних правопорушень. *Публічне право*. 2016. № 1(21). С. 155–163.

31. Перлін С. І., Шевцов С. О., Кокорін О. В. Технологія призначення судових експертиз: практич. порадник / М-во внутр. справ України, Експертна служба, Харківський наук.-дослід. Експерт.-криміналіст. Центр. Харків, 2018. С. 55.

32. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 3 червня 2016 року, № 3 «Про узагальнення практики розгляду кримінальних проваджень щодо злочинів проти життя і здоров'я особи».

33. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 02 червня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 51. – Ст. 577.

34. Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до кримінального процесуального кодексу України : інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 4 квітня 2013 року №511-550/0/4-13.

35. Про Єдиний реєстр досудових розслідувань: наказ Генеральної прокуратури України від 6 квітня 2016 року № 139.

36. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та 222 розслідуванні : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 7 лип. 2017 р. № 575. Верховна Рада України : [сайт]. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE30805.html.

37. Про затвердження Інструкції з організації обліку та руху кримінальних проваджень : наказ МВС України від 06.07.2012 № 681.

38. Про затвердження Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах поліції заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 06 листопада 2015 року № 1377.

39. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5).

40. Про затвердження Порядку інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання осіб : постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2011 року № 1363.

41. Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. Верховна Рада України : [сайт]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

42. Про організацію реагування на повідомлення про кримінальні правопорушення, інші правопорушення, надзвичайні ситуації та інші події, та забезпечення оперативного інформування в органах і підрозділах внутрішніх справ України : наказ МВС України від 22 жовтня 2012 року № 940.

43. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 30. Ст. 142. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

44. Про попереднє ув'язнення: Закон України від 30 червня 1993 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 360.

45. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 року // Офіційний вісник України від 07.11.2014. – № 87. – Ст. 2471.

46. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – №31. – Ст. 545.

47. Про узагальнення судової практики застосування судами першої та апеляційної інстанцій процесуального законодавства щодо обрання, продовження запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою : постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 року № 14.

48. Про узагальнення судової практики розгляду слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження : постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 07 лютого 2014 року № 4.

49. Про узагальнення судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про надання дозволу на проведення обшуку житла чи іншого володіння особи : постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17 жовтня 2014 року № 9.

50. Складання кримінально-процесуальних документів у досудовому провадженні : навч. посіб. / [Л. Д. Удалова, Ю. І. Азаров, В. В. Рожнова та ін.] ; НАВС. К. : КНТ, 2013. 375 с.

51. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми. Vuzlit.ru : [сайт]. URL: https://vuzlit.ru/1368294/tipovi_slidchi_situatsiyi_pochatkovogo_etapu_rozsliduvannya_zapodiyannya_tilesnih_ushkodzhen_uchinenih_nepovnolitnimi.

52. Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. В.О. Навроцького. К.: Юрінком Інтер, 2013. 712 с.

53. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень : підпис. 20 лист. 2014 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_160/paran2#n2.

54. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії: підпис. 01 січ. 2000 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_b09.

55. Фаринник В.І. Застосування заходів забезпечення кримінального провадження: теорія та практика: монографія. Київ: Алерта, 2017. 548 с.

56. Харченко С.В. Тактика проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / НАВС. Київ, 2016. 237 с.

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

<http://www.president.gov.ua> – офіційний веб-сайт Президента України.

<http://www.portal.rada.gov.ua> – офіційний веб-сайт Верховної Ради України.

<http://www.kmu.gov.ua> – офіційний веб-сайт Кабінету Міністрів України.

<http://www.mvs.gov.ua> – офіційний веб-сайт Міністерства внутрішніх справ України.

<http://www.court.gov.ua/vscourt> – офіційний веб-портал судової влади в Україні.

<http://www.sc.gov.ua> – офіційний веб-сайт Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільний і кримінальних справ.

<http://www.gr.gov.ua> – офіційний веб-сайт Генеральної прокуратури України.

<http://www.minjust.gov.ua> – офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України.

<http://www.reyestr.court.gov.ua> – єдиний реєстр судових рішень в Україні.

<http://www.nbuv.gov.ua> – офіційний веб-сайт Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

<http://www.catalogue.nplu.org> – офіційний веб-сайт Національної парламентської бібліотеки України.

Навчальне видання

Сіренко М. В.

Бондар В.С.

Бурлака В. В.

Ковтун О. В.

Дударець Р. М.

Невгад В. В.

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ
ПРАВOPУШЕНЬ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ
АБО ЗА ЇХ УЧАСТЮ**

Методичні рекомендації

Редактор ????????????

Комп'ютерна правка та верстка *А. С. Кудінов*

Підписано до друку 18.03.2018.

Формат 60x84 ¹/₁₆ Ум. друк. арк. 5,81.

Тираж 30 прим. Зам. № 2505-01.

Редакційно-видавниче відділення
відділу організації наукової роботи Луганського державного
університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

ВИГОТОВЛЮВАЧ

Поліграфічне підприємство СПД Румянцева Г.В.

вул. Бузника 5/1, м. Миколаїв, 54038

Свідоцтво МК № 11 від 26.01.2007